

International
Labour
Organization

Nevenka Žegarac

Dečji rad prevencija, prepoznavanje i intervencija

Autorska prava© **Međunarodna organizacija rada 2021**
Prvi put objavljeno 2021

Ovo je delo otvorenog pristupa distribuirano pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0 International License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>). Korisnici mogu ponovo koristiti, deliti, prilagođavati i nadograđivati originalno delo, kako je detaljno opisano u licenci. MOR mora biti jasno priznat kao vlasnik originalnog dela. Upotreba logoa MOR nije dozvoljena u vezi sa radom korisnika.

Pripisivanje - Delo mora biti citirano na sledeći način: FUNDAMENTALS, *[Dečji rad - prevencija, prepoznavanje i intervencija: Stručno-metodološko uputstvo za stručne radnike u socijalnoj zaštiti]*, Beograd: Međunarodna organizacija rada, 2021.

Prevodi - U slučaju prevoda ovog dela, uz pripisivanje se mora dodati sledeća izjava o odricanju od odgovornosti: Ovaj prevod nije kreirala Međunarodna organizacija rada (MOR) i ne bi ga trebalo smatrati zvaničnim prevodom MOR. MOR nije odgovoran za sadržaj ili tačnost ovog prevoda.

Adaptacije - U slučaju adaptacije ovog dela, uz pripisivanje se mora dodati i sledeća izjava o odricanju od odgovornosti: Ovo je adaptacija originalnog dela Međunarodne organizacije rada (MOR). Odgovornost za stavove i mišljenja izražena u adaptaciji snosi isključivo autor ili autori adaptacije i njih MOR ne odobrava. Svi upiti o pravima i licenciranju trebaju da se upute na adresu: ILO Publishing (Rights and Licensing), CH-1211 Geneva 22, Switzerland, ili e-poštom na rights@ilo.org.

ISBN: 9789220346921 (Web PDF)

Stavovi izneti u MOR publikaciji, usklađeni sa praksom Ujedinjenih nacija, kao i način na koji je materijal u publikaciji prikazan, ne podrazumevaju izražavanje bilo kakvog mišljenja od strane Međunarodne organizacije rada u vezi sa pravnim statusom bilo koje zemlje, oblasti i teritorije i njihovih vlasti, niti u vezi sa razgraničenjem njihovih granica.

Odgovornost za mišljenja iznesena u potpisanim člancima, studijama ili drugim doprinosima pripada isključivo njihovim autorima, i publikacija ne predstavlja odobrenje stavova iznetih u njoj od strane Međunarodne organizacije rada

Pominjanje imena preduzeća i komercijalnih proizvoda i procesa ne podrazumeva njihovo odobrenje od strane Međunarodne organizacije rada, i propuštanje pominjanja imena pojedinog preduzeća, komercijalnog proizvoda i procesa ne predstavlja znak njihovog neodobravanja.

Informacije o publikacijama ili digitalnim proizvodima MOR mogu da se pronađu na:
www.ilo.org/publns.

ZAHVALNICE

Ovu publikaciju je pripremila prof. dr Nevenka Žegarac, konsultantkinja MOR, pod nadzorom i koordinacijom gđe. Milice Đorđević, projektne koordinatorke iz kancelarije MOR u Srbiji. Posebnu zahvalnost upućujemo gospođi Lorans Duboa, koordinatorke MAP'16 projekta i menadžerke za saradnju (MOR Ženeva), gospodinu Sajmonu Hilsu, višem službeniku za programe i operacije (MOR Ženeva) i gospodinu Jovanu Protiću, nacionalnom koordinatoru MOR za Srbiju, na podršci i pomoći da MAP'16 projekat u Srbiji bude implementiran na najbolji način. Finansiranje ove publikacije MOR obezbeđuje Ministarstvo za rad Sjedinjenih Američkih Država (USDOL) na osnovu sporazuma o saradnji broj IL-30147-16-75-K-11 projekta „Merenje, podizanje svesti i angažovanje politika radi unapređenja borbe protiv zloupotrebe dečjeg rada. i prinudnog rada“ (MAP16) (GLO/18/29/USA). Sto posto ukupnih troškova projekta MAP16 finansira se iz saveznih fondova, u ukupnom iznosu od 22.400.000 USD. Ova publikacija ne odražava nužno stavove ili politike USDOL, niti pominjanje trgovačkih imena, komercijalnih proizvoda ili organizacija podrazumeva odobrenje vlade Sjedinjenih Američkih Država.

Posetite naše internet stranice:

www.ilo.org/childlabour
www.ilo.org/forcedlabour

Fotografije© ILO/Crozet M., Deloche P., Pirogov V.
Dostupno samo u digitalnom formatu
Dizajn: Grafički i foto studio KALIGRAM, Beograd, Srbija

Sadržaj

Stručno-metodološko uputstvo za stručne radnike u socijalnoj zaštiti	5
1. Uvod.....	5
2. Kako sistem socijalne zaštite dolazi u kontakt sa decom žrtvama zloupotrebe dečjeg rada? ..	8
3. Teškoće identifikacije zloupotrebe dečjeg rada	10
4. Metode identifikacije i procene potreba dece žrtava zloupotrebe dečjeg rada u sistemu socijalne zaštite	13
5. Specifičnosti stručnog postupka u radu sa decom žrtvama zloupotrebe rada.....	15
Vodič za primenu Indikatora zloupotrebe dečjeg rada za sistem socijalne zaštite..	26
Indikatori zloupotrebe dečjeg rada - za sistem socijalne zaštite (IZDR)	29
Preliminarni nalaz na osnovu liste indikatora	32
Instrument za psihosocijalnu procenu dece na radu - IPAC	33
Beleške uz tekst	34

Fotografija: © ILO_ Pirogov V

Stručno-metodološko uputstvo za stručne radnike u socijalnoj zaštiti

1. Uvod

Zloupotreba dečijeg rada je nedovoljno prepoznata pojava u Srbiji, i još uvek nije uspostavljen sistem koji kontinuirano i pregledno prikuplja relevantne i reprezentativne podatke o prevalenci i karakteristikama ove pojave.

Prema poslednjem istraživanju višestrukih pokazatelja položaja žena i dece u Srbiji - MICS 6 iz 2019,¹ koje je sproveo UNICEF u saradnji sa Republičkim zavodom za statistiku, ukupno 16 procenata dece uzrasta 5–11 godina i 4 procenta dece uzrasta 12–14 godina bilo je uključeno u ekonomske aktivnosti za broj sati koji bi njihov rad klasifikovali kao zloupotreba dečjeg rada. Deca iz ruralnih područja, pre svega iz najsiromašnijih porodica najviše su izložena zloupotrebi dečjeg rada. Takođe, više dece radi u regionu Šumadije i zapadne Srbije nego u drugim regionima. Sveukupno, 10 procenata dece uzrasta od 5 do 17 godina izloženo je zloupotrebi dečjeg rada. Takođe, 3 procenta dece uzrasta od 5 do 17 godina u Srbiji 2019. godine radi na opasnim poslovima.

Pored ovog istraživanja, a na osnovu raspoloživih informacija koje imamo od centara za socijalni rad, koji izveštavaju Republički zavod za socijalnu zaštitu, na osnovu Instrukcije o postupanju centara za socijalni rad u zaštiti dece od zloupotrebe dečjeg rada² možemo zaključiti da je stručnjacima u socijalnoj zaštiti neophodno dati osetljivije alate za prepoznavanje dece koja su žrtve dečjeg rada ili su u riziku da budu ugrožena prekomernim, teškim odnosno najgorim oblicima rada.

Jedan od razloga za neprepoznavanje ove pojave je i način statističkog praćenja i beleženja podataka o korisnicima usluga socijalne zaštite. Veliki broj dece koja su žrtve zloupotrebe dečjeg rada se najverovat-

nije već nalaze na evidenciji centara za socijalni rad po nekom drugom osnovu, npr. kao članovi porodica koje ostvaruju pravo na novčanu socijalnu pomoć, kao deca iz porodica sa višestrukim teškoćama u funkcionisanju ili pogođena porodičnim konfliktima, ili kao deca u sukobu sa zakonom. Međutim, u evidenciji se ne prepoznaje, a u praksi često previđa, da su ova deca istovremeno ugrožena zbog zloupotrebe dečjeg rada i da neretko rade opasne poslove, zbog čega trpi njihov fizički i psihički razvoj i proces obrazovanja. Veoma su retke situacije da se po prijavi škole zbog izostanka deteta sa nastave centar za socijalni rad uključi i identifikuje da je dete ugroženo i da izostaje iz škole jer je u situaciji da je **pri-morano (naterano), podstaknuto (ohrabreno)** ili nepovoljnim socijalno-materijalnim prilikama **prinuđeno (dužno)** da radi i da je pri tom angažovano na poslovima koji nisu primereni njegovom uzrastu i razvoju.

Istovremeno, inspekcija rada je uključena u identifikaciju zloupotrebe dečjeg rada preko relevantnih normativnih akata. Međutim od 2018. do 2020. godine u centre za socijalni rad nije stigla niti jedna prijava od inspektora rada. Mali broj dece koji je identifikovan u sistemu socijalne zaštite se u najvećoj meri odnosi na decu koja rade na ulici (pranje automobilskih stakala, prodaja, prošnja). Nisu zabeležene situacije da je dete prepoznato da radi npr. poslove u domaćinstvu koji su teški za njegov uzrast ili radi u opasnim delatnostima kao što je prikupljanje otpada ili da je izloženo fizičkim ili hemijskim štetnostima kao što su prekomerna buka, nepovoljni klimatski uslovi, pesticidi, duvanski dim, niti situacije kada dete radi u opasnim okolnostima, npr. sa opasnim mašinama, u nepravilnom i nefiziološkom položaju tela (dugo stajanje, klečanje), na prometnim saobraćajnicama, i sl.

Okvir 1. Osnovni pojmovi

Dečji rad odnosi se na decu u ekonomskim aktivnostima (definisano prema SNA),³ koje ne nanose štetu zdravlju i dobrobiti dece.^{4,5}

Laki rad je rad koji je primeren uzrastu i psiho-fizičkim sposobnostima dece uzrasta od 13-14 godina (u nerazvijenim zemljama se odnosi na decu uzrasta 12-13 godina) i ne ometa njihovo obrazovanje. Republika Srbija do sada nije izradila listu poslova koji se mogu smatrati lakim radom za decu te je ova zona za sada neregulisana.⁶

Dostojanstven rad dece podrazumeva radno angažovanje maloletnika koji nakon navršene 15 godine života učestvuju u produktivnom i sigurnom radu, gde im je osigurano poštovanje radnih prava (što obuhvata i poštovanje posebnih mera bezbednosti i zdravlja na radu koji se odnose na maloletne i mlade radnike), obezbeđen odgovarajući prihod (zarada), socijalno osiguranje, omogućen socijalni dijalog, sloboda sindikalnog organizovanja, kolektivnog pregovaranja i učešća.⁹

Zloupotreba dečjeg rada se odnosi na situacije u kojima je dete previše mlado da bi radilo na poslovima koji su mentalno, fizički, socijalno ili moralno opasni ili štetni i koji ometaju proces sticanja osnovnog i daljeg obrazovanja deteta. Minimalna starosna granica za zapošljavanje u republici Srbiji je 15 godina, a zabranjeno je angažovanje dece do 18 godina starosti na poslovima koji su definisani kao najgori oblici dečjeg rada.

Najgori oblici dečjeg rada su regulisani Konvencijom MOR 182 i obuhvataju ropstvo ili prakse slične ropstvu, uključivanje dece u prostituciju i pornografiju, eksploataciju dece za vršenje krivičnih dela (proizvodnja i krijumčarenje droga), kao i opasan dečji rad,⁸ što je regulisano posebnom uredbom u RS.⁹ Shodno Konvenciji MOR, najgore oblike dečjeg rada je neophodno iskoreniti specifičnim aktivnostima i programima,¹⁰ što je obuhvaćeno i indikatorima za ostvarivanje ciljeva održivog razvoja shodno UN Agendi 2030.¹¹

Opasan dečji rad predstavlja jednu od najgorih formi dečjeg rada, i odnosi se na situacije gde deca rade na poslovima koji će zbog svoje prirode ili načina na koji se izvode verovatno ugroziti zdravlje, sigurnost ili moral deteta. Radi se o poslovima gde ugrožavajući, nezdravi i neprimereni uslovi rada mogu dovesti do smrti, povrede, fizičkog ili psihološkog oštećenja kod deteta čiji se telo i um još uvek razvijaju, a koje neretko postaju očigledne tek kad dete postane odrasla osoba. U pitanju su određene vrste rada dece u poljoprivredi, rudarstvu, građevini, ugostiteljstvu i trgovini, ali i u drugim delatnostima, gde se dete izlaže fizičkim, hemijskim, psihološkim i drugim štetnostima, što je u Republici Srbiji regulisano Uredom o utvrđivanju opasnog rada za decu.¹²

Trgovina decom podrazumeva:

- a) **niz radnji pripremnog karaktera**, kao što su vrbovanje, prevoz, prebacivanje, predaju, prodaju, kupovinu, posredovanje u prodaji, skrivanje ili držanje deteta (osobe mlađe od 18 godina),
- b) **radi iskorišćavanja**, odnosno eksploatacije rada, prinudnog rada, vršenja krivičnih dela, prostitucije ili druge vrste seksualne eksploatacije, prosjačenja, upotrebe u pornografske svrhe, uspostavljanja ropkog ili njemu sličnog odnosa, radi oduzimanja organa ili dela tela ili radi korišćenja u oružanim sukobima,
- c) **uz sredstva prinude**, pri čemu je u pitanju krivično delo bez obzira da li je pri tome prema detetu upotrebljena sila ili pretnja. Usled specifične ranjivosti deteta, osim sile ili pretnje, kao sredstvo kontrole se koristi dovođenje u zabludu ili održavanje u zabludi, zloupotreba ovlašćenja, poverenja, odnosa zavisnosti, teških prilika deteta, zadržavanje ličnih isprava ili druge radnje kojima se pribavlja pokornost deteta.^{13,14}

Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima deteta¹⁵ utvrdila je u čl. 32. pravo deteta na zaštitu od ekonomske eksploatacije i svakog oblika rada koji: može biti opasan ili koji može ometati obrazovanje deteta ili može naškoditi detetovom zdravlju ili fizičkom, mentalnom, duhovnom, moralnom i socijalnom razvoju.

Porodičnim zakonom Republike Srbije¹⁶ uređeno je pravo deteta na zaštitu od svih vrsta zlostavljanja, nasilja i eksploatacije. Nedvosmislena zabrana određenih vrsta radnog angažovanja dece sadržana je u odeljku o lišavanju roditeljskog prava Porodičnog zakona (član 81.) koja se odnosi na roditelje koji svojim **aktivnim** delovanjem ugrožavaju osnovna prava deteta na njegov nesmetani fizički, psihički i intelektualni razvoj. Tu su kao primer eksplicitno navedene situacije koje su direktno ili indirektno povezane sa situacijama zloupotrebe dečjeg rada u kojoj roditelj (jedan ili oba):

- a) izrabljuju dete prisiljavajući ga na preterani rad,
- b) rad koji ugrožava moral, zdravlje ili obrazovanje deteta (rad zabranjen zakonom),
- c) podstiču dete na vršenje krivičnih dela,
- d) navikavaju dete na odavanje rđavim sklonostima.

Veliki broj roditelja **ohrabruje** na različite načine (stvaranje klime neophodnosti i normalnosti, podsticaji, ukazivanje na posledice neangažovanja ili dobiti od angažovanja i sl.) decu na neprikladan ili čak opasan rad a da pri tome nemaju svest, uvid i znanje da je to neposredno ili dugoročno oštećujuće za njihovo dete („...i ja sam tako radio/la“; „na taj način dete stiče radne navike i postaje čovek/žena“; „ko radi taj jede“; „svi mi živimo od ..., svi treba da učestvujemo“, „propašće nam letina, moraju svi da rade“ i sl).

Drugi roditelji usled različitih nepovoljnih ličnih, porodičnih, društvenih i drugih okolnosti **pasivno zanemaruju** potrebe deteta, koje onda dolazi u situaciju da aktivno preuzme odgovornost za sopstveni i opstanak drugih bliskih osoba (to su neretko mlađa braća i sestre, oboleli roditelj i sl). Ova deca neretko ulaze u aranžmane koji mogu pod-

razumevati rad koji je neprikladan, opasan i nezakonit (sa stanovišta radnog, ali i krivičnog prava), i mogu zbog svoje ranjivosti i izloženosti postati i žrtve trgovine ljudima.

U trećoj situaciji, roditelji mogu da normalizuju i okvalifikuju neprikladan rad deteta kao „**nužno zlo**“, koje je neophodno za opstanak porodice i njenih (ranjivih) članova u datim okolnostima, pored svesti da je za dete neposredno i dugoročno povoljnije da ne bude na taj način radno angažovano, da se posveti školovanju, da ima primerenije detinjstvo i bolju budućnost. Neki od ovih roditelja zajedno sa decom rade na poslovima koji su u manjoj ili većoj meri neprikladni za decu (u sopstvenom aranžmanu ili za drugog poslodavca), kako bi svojoj deci osigurali bezbednost i podršku. Primeri takvih poslova su angažovanje dece u prikupljanju sekundarnih sirovina u okviru porodičnog aranžmana, zajednički rad roditelja i dece na poljoprivrednim gazdinstvima poslodavaca u sezonskim poslovima i sl. Opisane situacije (uz mnoštvo individualnih specifičnosti i varijacija) ilustruju složenost procesa identifikacije i procene sa kojima se suočavaju stručni radnici u sistemu socijalne zaštite.

Ovo stručno metodološko uputstvo je namenjeno stručnjacima koji su angažovani u:

- centrima za socijalni rad,
- centrima za porodični smeštaj i usvojenje,
- ustanovama za smeštaj dece i omladine,
- centru za zaštitu žrtava trgovine ljudima i
- stručnim radnicima kod drugih pružaoца usluga u socijalnoj zaštiti, iz vladinog i nevladinog sektora.

Stručni radnici iz organizacija sistema socijalne zaštite, na svoj specifičan način učestvuju u organizovanju preventivnih aktivnosti, prepoznavanju dece žrtava zloupotrebe dečjeg rada i proceni njihovih potreba, snaga i rizika, što je osnova za integrisani nastup u planiranju i pružanju podrške ovoj deci i njihovim porodicama. Dobra komunikacija između različitih ustanova u sistemu socijalne zaštite olakšava i

koordinaciju sa drugim sistemima i akterima u zajednici.

Proces analize situacije, procene potreba, izrade i validiranja indikatora, postupaka i metodologije za izradu ovog stručno-metodološkog uputstva, podrazumevao je faznu, a intenzivnu seriju konsultacija. Razmenjivali smo iskustva i dileme sa praktičarima, aktivistima, analitičarima, kreatorima politika i donosiocima odluka koji rade u specifičnoj oblasti zaštite dece od zloupotrebe dečjeg rada. Tokom 2019. i 2020. godine, prilikom konsultacija, grupnih i individualnih susreta, konsultovani su predstavnici najmanje 15 relevantnih državnih organa, vladinih i nevladinih organizacija, udruženja građana i ustanova, i oko 200 stručnjaka i aktivista. Svi oni su doprineli razvoju ovog stručno-metodološkog uputstva. Celokupni proces je obuhvatao i reviziju postojećih procedura i prikupljanje podataka o teškoćama primene aktuelnih propisa i mera,¹⁷ kako bi ovo stručno-metodološko uputstvo bilo jasno, životno i primenjivo, a i prilagođeno potrebama prakse i dece koja su žrtve zloupotrebe dečjeg rada u Republici Srbiji.

2. Kako sistem socijalne zaštite dolazi u kontakt sa decom žrtvama zloupotrebe dečjeg rada?

Kao nadležne institucije za zaštitu dece, centri za socijalni rad stižu saznanja o deci koja su uključena u rad koji je mentalno, fizički, socijalno ili moralno opasan ili štetan i koji ometa obrazovanja deteta na jedan od sledećih načina:

- 1) Obaveštenjima iz **škola** i drugih obrazovnih ustanova da dete ima teškoće u pohađanju nastave i/ili ponašanju, bez obzira na to kako su teškoće deteta formulisane. Napuštanje školovanja i učestalo izostajanje sa nastave su snažni indikatori moguće zloupotrebe rada deteta.
- 2) Prijavom **policije** da je dete zatečeno u pokretu, bez pratnje odgovornih odraslih osoba, u skitnji ili radu na ulici.

- 3) Prijavom **inspekcije rada** da je dete mlađe od 15 godina zatečeno na radu kod poslodavca, ili da je dete starije od 15 godina kod poslodavca angažovano na poslovima koji su zakonom zabranjeni za decu, jer su označeni kao opasni (fizički, hemijski ili moralno štetni). Inspekcija rada nije nadležna kada dobije prijavu zloupotrebe dečjeg rada u domaćinstvu, a prijavu o tome prosleđuje nadležnom centru za socijalni rad, a ako se radi o detetu mlađem od 15 godina, dužna je da obavesti i nadležnog javnog tužioca.¹⁸
- 4) Obaveštenjima koja o stanju i potrebama deteta dobijaju od **centara za porodični smeštaj i usvojenje, ustanova za smeštaj dece** (domovi i prihvatilišta za decu), **centra za zaštitu žrtava trgovine ljudima, drugih licenciranih pružaoca usluga socijalne zaštite i nevladinih organizacija koje su aktivne u oblasti** koje rade sa različitim ugroženim grupama dece i porodica.

Stručni radnici **centara za porodični smeštaj i usvojenje** po pravilu imaju neposredan i redovan kontakt sa decom na porodičnom smeštaju u domaćinstvima u kojima ova osetljiva grupa dece živi. Stoga su u prilici da edukuju hranitelje i samu decu o odgovarajućem angažovanju dece radu i uoče znake ukoliko je dete angažovano u preteranom, neodgovarajućem ili opasnom radu u domaćinstvu, na poljoprivrednom imanju i sl.

Zaposleni u **ustanovama za smeštaj dece i drugi licencirani pružaoci usluga socijalne zaštite, kao i nevladine, odnosno organizacije civilnog društva koje su aktivne u oblasti** svakodnevno se sreću sa decom koja su usled svoje porodične situacije i ličnih okolnosti u riziku da samostalno, na nagovor, podsticaj ili prinudu budu akcidentno, povremeno ili hronično angažovana u neadekvatnom, preteranom ili opasnom radu. Stručni radnici iz specijalizovanih ustanova socijalne zaštite su u prilici da preduzmu različite preventivne mere za sprečavanje zloupotrebe rada dece sa kojom rade (stvaranje bezbednog okruženja u ustanovi i kod pružaoca usluga, informisanje, edukacija, osnaživanje, podrška u ško-

lovanju, podrška u nalaženju adekvatnog radnog angažmana i sl.), da uoče znake moguće zloupotrebe rada deteta (posebno fizičke i bihevioralne), ili da zabeleže posledice ove pojave kod deteta. U situaciji kada zapaze znake moguće zloupotrebe rada, stručni radnici treba da sagledaju uočene i detektuju druge povezane indikatore, analiziraju prikupljene podatke, i o svojim saznanjima obaveste nadležan centar za socijalni rad radi dalje koordinacije rada na slučaju i preduzimanja mera za zaštitu deteta. Centar za socijalni rad potom uključuje saradnike iz različitih ustanova i organizacija koje su identifikovale dete, ili koje svojim resursima, aktivnostima, intervencijama i uslugama mogu da doprinesu organizovanju podrške i zaštite za dete.

Stručni radnici **centra za zaštitu žrtava trgovine ljudima**, policije, tužilaštva, inspektora rada, centara za socijalni rad, drugih ustanova socijalne zaštite, organizacija civilnog društva i drugih, dobijaju saznanja o pretpostavljenim žrtvama trgovine ljudima, koje su često maloletne, pa se u svom radu sreću i sa decom koja su žrtve zloupotrebe dečjeg rada koji ne uključuje istovremeno i trgovinu ljudima i te okolnosti beleže u dosijeu korisnika. U tim okolnostima, nadležan centar za socijalni rad, koji shodno Standardnim operativnim procedurama¹⁹ treba da bude odmah obavešten o detetu koje je potencijalna žrtva trgovine, nakon negativne identifikacije slučaja trgovine i upoznavanja sa indikacijama zloupotrebe dečjeg rada, preduzima dalji rad sa detetom.

5) Nakon zahteva korisnika ili prijave drugih ustanova ili građana, a i tokom rada stručnih radnika **centara za socijalni rad** sa decom i porodicama u raznovrsnim situacijama ostvarivanja prava i korišćenja usluga socijalne zaštite ili mera porodičnopravne ili krivičnopravne zaštite iz nadležnosti organa starateljstva.

To se naročito odnosi na okolnosti koje se mogu javiti **u postupcima utvrđivanja prava na novčanu socijalnu pomoć i druga materijalna davanja**, jer se u ovim slučajevima radi sa porodicama koje su u

društvu prepoznate kao najsiromašnije,²⁰ te je kod njih prisutan izrazito visok rizik da deca prerano i prekomerno budu uključena u sticanje prihoda i da ispadnu iz procesa obrazovanja.²¹ Stručni radnik centra za socijalni rad zadužen za materijalna davanja koji na terenu utvrđuje uslove u kojima porodica živi je u mogućnosti, ali i u **obavezi** da utvrdi da li dete ide redovno u školu, kojim sredstvima porodica raspolaže, da li dete/deca učestvuju i doprinose izdržavanju porodice i na koji način.

Ukoliko postoji zabrinutost ili stručni radnik utvrdi da je dete angažovano u radu koji može ometati razvoj i/ili obrazovanje deteta, potrebno je da to bude nedvosmisleno **zabeleženo u dokumentaciji** i to u:

- Listi praćenja
- Nalazu i mišljenju centra za socijalni rad kojim se utvrđuje mogućnost propuštene zarade, broj članova domaćinstva i druge činjenice o kojima se ne vodi službena evidencija i kojim se utvrđuje socio-ekonomski status porodice (obrazac NSP-NM u delu koji se odnosi na Mišljenje i predlog stručnog radnika),
- i u drugim odgovarajućim dokumentima.

Nakon beleške u dosijeu korisnika usluga, potrebno je zapažanja i činjenice diskutovati sa kolegama, rukovodiocem službe, kao i supervizorom iz službe za decu i mlade. Cilj ove diskusije je da se utvrdi **koje intervencije iz svog delokruga rada stručni radnik koji je zadužen za materijalna davanja treba da preduzme**, ili je pored ovih mera potrebno uključiti u rad sa detetom i porodicom i službu za decu i mlade, odnosno otvoriti i **postupak vođenja slučaja**.

Mere koje stručni radnik zadužen za materijalna davanja može da razmotri obuhvataju:

- a) informisanje i savetodavno usmeravanje roditelja i deteta oko drugih prava i usluga ili oblika pomoći koji su im dostupni, što obuhvata korišćenje raznovrsnih materijalnih pomoći (NSP, jednokratne pomoći, pomoć u nabavci ogreva, školskog pribora, knjiga i učila, odeće, obuće, ogreva, korišćenje narodne kuhinje i pre-

ventivnih socio-edukativnih programa u zajednici)

- b) o obaveznosti i značaju školovanja za dete,
- c) oko odgovarajućeg odnosno neodgovarajućeg i opasnog dečjeg rada,
- d) konsultacije sa školom, pomoć detetu da bude uključeno u programe podrške školovanju u zajednici,²²
- e) odobravanje jednokratne ili interventne novčane pomoći ili pomoći u naturi, korišćenje narodne kuhinje i sl.

Ukoliko se zaključi da je potrebno otvoriti postupak vođenja slučaja, **stručni radnik zadužen za materijalna davanja je obavezan i neizbežan član tima koji formira voditelj slučaja**, kao i predstavnici organizacija koji učestvuju u izradi plana usluga i obezbeđivanju usluga, podrške ili mera zaštite za dete i porodicu. Takođe, okolnosti u kojima voditelj slučaja u bilo kojoj fazi rada identifikuje indikatore koje ukazuju na moguće prisustvo zloupotrebe dečjeg rada, često podrazumevaju i potrebu da se detetu i porodici obezbedi materijalna podrška.

Komunikacija između stručnih radnika u različitim organizacionim jedinicama centra za socijalni rad, kao i centra sa drugim ustanovama i organizacijama unutar i van sistema socijalne zaštite, jeste sastavni deo stručnog rada. Veoma značajan broj slučajeva zaštite dece (zlostavljanje i zane-marivanja dece, dečji brakovi, zloupotreba dečjeg rada, deca koja rade i žive na ulici, trgovina decom, deca migranti bez pratnje, itd.) u kojima je moguće na stručan, etički valjan i zakonit način preduzeti predviđene potrebne mere pomoći, podrške i zaštite deteta, u praksi nije moguć bez saradnje različitih organizacionih jedinica i stručnih radnika centra. U komunikaciju je neophodno uključiti i relevantne aktere u zajednici i pružaoce usluga, da bi se na odgovarajući način odgovorilo na često kompleksne slučajeve zloupotrebe dečijeg rada.

3. Teškoće identifikacije zloupotrebe dečjeg rada

Pošto zloupotreba dečjeg rada predstavlja vid nasilja prema deci, često je teško prepoznati ovaj vid nasilja, jer ne postoje specifični pokazatelji. Istovremeno, indikatori su najčešće povezani sa drugim pojavama koje prouzrokuju teškoće kod dece, što najčešće zahteva intervencije sistema socijalne zaštite, kako god da imenujemo teškoće deteta. U nekim slučajevima, posebno je tanka linija između trgovine decom i zloupotrebe dečjeg rada, naročito kada se radi o najgorim oblicima dečjeg rada, kao što je zloupotreba dece u pornografiji, prinuda na prošnj, vršenje krivičnih dela ili distribucija psihoaktivnih supstanci.

Za sve stručne radnike u socijalnoj zaštiti, a u različitim ustanovama i službama, važno je da znaju da prilikom prvog susreta sa znacima neregularnog i nedozvoljenog dečjeg rada, često nije moguće dobiti sve podatke koji mogu da potvrde da je u pitanju ova pojava. Takođe, kod deteta mogu biti uočljiviji znaci koji skreću pažnju na druga nepovoljna stanja, posebno na zane-marivanje, fizičko zlostavljanje i probleme u ponašanju deteta. Stoga je važno obratiti pažnju na **specifične i nespecifične indikatore**, postaviti pretpostavku (radnu hipotezu) da je dete radno angažovano na neprimeren, štetan ili opasan način, potom nastaviti sa prikupljanjem važnih podataka, napraviti belešku u dokumentaciji i u relevantnim slučajevima obavestiti nadležan centar za socijalni rad.

Svi stručnjaci u sistemu socijalne zaštite koji rade sa decom moraju biti upoznati sa **Uredbom o utvrđivanju opasnog rada za decu**.²⁷ Neophodno je da stručni radnici iz sistema socijalne zaštite upoznaju ovu Uredbu, jer se češće nego drugi profesionalci sreću sa decom koja su uključena u nedozvoljen, neprikladan ili opasan rad, s obzirom da veliki broj ove dece već koristi usluge socijalne zaštite.

Namera da se podrži dozvoljen, razvojno prikladan i rad koji je poželjan za razvoj deteta, može stvoriti okolnosti u kojima se prevlađuju rizici i znaci ugroženosti, kod

Okvir 2. Razlikovanje pojmova

- Dečji rad je **zloupotrebljen** kada lišava decu detinjstva, prilika da ispune svoje potencijale i dostojanstva, i koji je štetan po njihov fizički, socijalni i mentalni razvoj.
- Zloupotreba dečjeg rada je **širi pojam od trgovine decom** radi radne eksploatacije. Samo **jedan deo** dece koja su angažovana u neodgovarajućim, preteranim, ili najgorim oblicima dečjeg rada su istovremeno i žrtve trgovine decom.
- Deca čiji je rad zloupotrebljen postaju **žrtve trgovine radi radne eksploatacije** (što obuhvata i komercijalnu, seksualnu eksploataciju, uključivanje u prosjačenje, vršenje krivičnih dela i sl.) onda kada osoba preuzme kontrolu nad aktivnostima deteta, i po pravilu ga izmesti iz poznatog okruženja u kome može da dobije podršku i iskorišćava rad deteta radi sticanja sopstvene koristi, a na račun života, zdravlja, razvoja i ukupne dobrobiti deteta.
- **Komercijalna seksualna eksploatacija dece (CSEC)** je vid seksualne zloupotrebe dece radi sticanja ekonomske koristi, gde je dete istovremeno i seksualni i komercijalni objekat čije se usluge prodaju, kupuju i koriste.
Obuhvata korišćenje dece za prostituciju, pornografiju (što pokriva i *live streaming* seksualnog zlostavljanja putem interneta),²³ seksualni turizam, a često je povezano sa krijumčarenjem, prodajom i trgovinom dece, nezavisno od toga da li uključuje prinudu ili fizičko zlostavljanje.²⁴
Naziv komercijalna seksualna eksploatacija naglašava poziciju deteta kao žrtve, a ne aktivnog učesnika u aktivnostima prostitucije i pornografije.^{25,26}
- **Roditelji se pojavljuju kao trgovci** svojom decom u situaciji kada za novac ili drugu vrstu materijalne koristi ili druge dobiti, sami eksploatišu svoje dete ili ga prepuste u celosti drugom licu ili licima, u svrhu radne ili seksualne eksploatacije, prosjačenja, vršenja krivičnih dela, dečjeg braka, usvojenja ili prodaje organa.

roditelja, drugih odraslih iz detetovog okruženja (nastavnici, srodnici, prijatelji porodice) i kod stručnih radnika. Rad koji se čini korisnim za dete i porodicu može da se odvija u nepovoljnim uslovima, na način da ometa detetov razvoj ili može da ometa obrazovanje, čak i da dugotrajno ugrozi detetovo zdravlje. Poželjne vrste rada su one koje doprinose formiranju prosocijalnih vrednosti kod deteta i pospešuju njegov razvoj, kao na primer rad deteta u obavljanju kućnih poslova, učešće u porodičnom poslu, angažovanje deteta da sebi obezbedi džeparac i sl., i to onda kada je to primereno uzrastu i sposobnostima deteta, kad je osigurana bezbednost deteta tokom radnih aktivnosti, kada se dete ne izlaže fizičkim, hemijskim i drugim štetnostima, i onda kada takvo radno angažovanje ne ometa školovanje i mogućnosti za odmor, igru i razonodu deteta. Pravu meru određuje uzrast deteta i njegove psihofizičke spo-

sobnosti, mogućnost odgovarajućeg (po pravilu regularnog i uspešnog) učešća u obrazovnom procesu, a i dovoljna količina slobodnog vremena za odmor, igru i druge aktivnosti u skladu sa interesovanjima, kao i da taj rad nije moralno štetan (da ne „kvari” ili korumpira dete).

Jedan od primera je berba jagodičastog voća u kojoj dete učestvuje, što na prvi pogled deluje kao poželjan rad, ali je potrebno proceniti sledeće činjenice: broj sati koje dete provodi na radu, usled čega može da provodi više sati u fizički nepovoljnom položaju, a može mu biti onemogućeno ili otežano ispunjavanje školskih obaveza, da li je dete bilo izloženo pesticidima kojima su voćke tretirane, da li je dete radilo po nepovoljnim vremenskim uslovima (npr. velika vrućina, direktna izloženost suncu) i sl. Pri tome, veoma je važan uzrast deteta, način na koji je dete uključeno u radni proces (npr. na pritisak roditelja, zbog

doživljaja porodične obaveze prema ranjivim članovima porodice, zbog pripadnosti vršnjačkoj grupi, samoinicijativno), da li se rad obavlja na imanju detetove porodice, kakvo je postupanje poslodavca ako dete radi na tuđem imanju, da li dete prima adekvatnu nadoknadu, kako ono doživljava tu vrstu rada i odnosa sa ostalim radnicima ili poslodavcem, mogućnost zakonske i druge zaštite od nasilja i eksploatacije i sl. Bitna činjenica tokom procene je i intenzitet uključenosti u rad (povremeno, sezonski, svaki dan; isti ili različiti poslovi; rad kao centralni ili periferni element života deteta), kao i da li dete radi u grupi drugih odraslih ili dece ili u izolaciji, odnosno da li je detetov rad vidljiv ili ne.²⁸

Deca i osobe koje se staraju o njima ili koje su zatečene u pratnji deteta tokom identifikacije, možda neće uvek biti voljna ili sposobna da saopšte detalje vezane za zloupotrebu rada ili bilo koju formu eksploatacije jer:

- ne prepoznaju da su njihova osnovna prava povređena, a mogu biti i u stanju poricanja ili samookrivljavanja,
- na njih mogu uticati društvene predrasude i pritisci (npr. osuda žrtvi eksploatacije, razumevanje dužnosti prema porodici u zajednici i sl.),
- prethodno su izgubila poverenje u druge ljude i ne veruju da bilo ko želi i može da im pomogne (što se odnosi i

Okvir 3. Situacije u kojima zloupotreba dečjeg rada nije trgovina decom

- Roditelj ili druga osoba koja je odgovorna za dete primorava, podstiče, tj. usmerava, ohrabruje dete da se uključi u rad koji je razvojno neprikladan, preteran, opasan ili ometa školovanje deteta, i pri tome koristi zaradu koje je steklo dete prvenstveno za potrebe zadovoljavanja egzistencijalnih potreba porodice, što su situacije zloupotrebe dečjeg rada od strane roditelja koji **aktivno** podstiče zloupotrebu.
- Roditelj ili druga osoba koja je odgovorna za dete, svojim aktivnostima ili propustima podstiče, tj. usmerava, ohrabruje dete (često iz neznanja ili uverenja da je to dobro za dete), odnosno ne sprečava nastanak ili stvara okolnosti u kojima je razvojno neprikladan, preteran ili opasan rad dece moguć, a da pri tome nije radi koristi prepustio drugom licu kontrolu nad detetom. To su situacije neprikladnog plaćenog ili neplaćenog rada dece u sopstvenom domaćinstvu, na individualnom poljoprivrednom gazdinstvu, u porodičnim manufakturama ili uslužnim delatnostima, neprikladno radno angažovanje ili nezakonit rad dece kod drugih poslodavca i sl., što je situacija zloupotrebe dečjeg rada od strane roditelja koji usled **neznanja** i/ili **nemara** podstiče zloupotrebu.
- Roditelj ili druga osoba koja je odgovorna za dete navodi, upućuje ili ugovara detetu rad kod drugog lica u uverenju da će dete u tom okruženju biti dobro zbrinuto, dobiti priliku za obrazovanje, odgovarajući rad i adekvatnu naknadu, a dete se angažuje u neodgovarajućem radu, što je situacija zloupotrebe dečjeg rada od strane roditelja koji iz **zablude** doprinosi zloupotrebi.
- Dete svojim radom koji je razvojno neprikladan, preteran ili opasan i koji ometa obrazovanje, doprinosi i olakšava opstanak i elementarnu egzistenciju porodice zajedno sa ostalim članovima, što je situacija zloupotrebe dečjeg rada od strane sistema zaštite koji **propušta** da podrži porodicu i time doprinosi zloupotrebi.
- Dete se nezavisno od podsticaja i propusta roditelja, staratelja ili drugih odgajatelja jednokratno, povremeno ili kontinuirano angažuje u radnim aktivnostima koje su neprikladne, opasne i/ili zakonom zabranjene, samostalno, kao i kod registrovanih ili neregistrovanih poslodavaca, pri čemu neke od ovih aktivnosti spadaju u kršenje radnih prava i ukoliko se ne odnose na opasan dečji rad, ostaju u nadležnosti inspekcije rada, bez uključivanja službi socijalne zaštite, što je situacija zloupotrebe dečjeg rada gde roditelj **nečinjenjem** doprinosi zloupotrebi.

- na pomagače iz socijalnih službi koji se odjednom pojavljuju u njihovom životu),
- plaše se odmazde eksploatatora ili trgovca ljudima (za sebe ili porodicu, za drugu uključenu decu),
- ne žele da razgovaraju o onome što im se dogodilo, kako bi izbegli neprijatna sećanja;
- plaše se mogućih pravnih posledica ako su bili umešani, ili su uvereni da su učestvovali u vršenju prekršajnih i krivičnih dela,
- ne razumeju da su radno ili seksualno eksploatisana (posebno mlađa deca).

4. Metode identifikacije i procene potreba dece žrtava zloupotrebe dečjeg rada u sistemu socijalne zaštite

Podaci o zloupotrebi dečjeg rada se prikupljaju putem intervjua sa detetom, intervjua sa roditeljima ili drugim odgovajateljima deteta, članovima porodice, predstavnicima iz škole, podnosiocima prijave i sl, na osnovu uvida u okolnosti života i rada deteta, iz dokumentacije i sl. Za prikupljanje i sistematizaciju podataka o zloupotrebi dečjeg rada korisna je upotreba instrumenta **Indikatori zloupotrebe dečjeg rada za sistem socijalne zaštite – IZDR**,²⁹ kao i **Instrumenta za psihosocijalnu procenu dece na radu – IPAC**.³⁰ Primena ova dva instrumenta podrazumeva prethodno i uporedno prikupljanje informacija o detetovim:

- osnovnim demografskim karakteristikama (godine, pol, etnička pripadnost, poreklo, migracioni status),
- obrazovnom iskustvu (upis, nivo, prisustvo, uspeh u školi, tip škole)
- radnoj istoriji (uzrast kada je počelo da radi, vreme koje provodi na radu, vrste poslova i sl.), i
- karakteristikama rada (šta dete radi, gde radi, učestalost rada, koliko sati, u kojim uslovima, na kom mestu, pod čijim nadzorom, sa kakvim znanjem/obukom/opremom, sa kakvom naknadom i sl.).

Instrument **IZDR** je potrebno prigodno koristiti u svim ustanovama i službama socijalne zaštite koje rade sa decom i porodicama, kad god prisutni znaci ukazuju na mogućnost da je dete uključeno u nepriemeran, štetan ili opasan rad, a u centru za socijalni rad tokom početne procene ili tokom bilo koje faze daljeg postupka u slučajevima u kojima prisutne indikacije ukazuju na zloupotrebu dečjeg rada. Indikatori su u instrumentu svrstani u tri domena (Fizički i lični; Bihevioralni; Porodični). Domeni sadrže indikatore koji pokrivaju ukupno 20 oblasti i 93 indikatora, koji su operacionalizovani i njihov intenzitet je grafički prikazan znacima i odgovarajućim bojama. Indikatori su klasifikovani po **specifičnosti** (kontekstualni, nespecifični i specifični) što ukazuje na njihov **intenzitet** (slabi, umereni i snažni), a prati ih i 20 indikatora koji pored toga što predstavljaju specifične (snažne) indikatore zloupotrebe dečjeg rada, ukazuju istovremeno i na mogućnost trgovine decom, kada je potrebno koristiti odgovarajuću listu pokazatelja u skladu sa odgovarajućim *Uputstvom za preliminarnu identifikaciju žrtava trgovine ljudima sa indikatorima*.³¹ Detaljan opis indikatora zloupotrebe dečjeg rada nalazi se u Vodiču za primenu instrumenta.

Okvir 4. Oznake za specifičnost i intenzitet indikatora u instrumentu IZDR

- **Kontekstualni indikatori (slabi)** - Prisutni kod većine dece žrtava zloupotrebe dečjeg rada, ali su česti i kod druge ranjive dece
- **Nespecifični indikatori (umereni)** - Pokazatelji koji su kod žrtava zloupotrebe dečjeg rada prisutniji nego kod ostale ranjive dece, ali se odnose samo na neke žrtve
- ▲ **Specifični indikatori (snažni)** - Pokazatelji koji su prisutni kod većine žrtava zloupotrebe dečjeg rada i koji su relativno retki kod ostale ranjive dece
- ◆ **Mogući indikator trgovine decom** (upotrebiti odgovarajuću listu pokazatelja)

Stručni radnici koji neposredno rade sa decom u drugim ustanovama socijalne zaštite (centri za porodični smeštaj i usvojenje, centar za zaštitu žrtava trgovine ljudima, domovi za smeštaj i prihvatilišta za decu i mlade, pružaoci lokalnih usluga socijalne zaštite i druge organizacije civilnog društva koje se bave decom), treba da prikupe što više podataka uz pomoć instrumenta IZDR, dokumentuju svoj rad u dosijeu korisnika i drugoj relevantnoj dokumentaciji (u vidu službene beleške, zapisa u Listu praćenja, zapisa u izveštaju o dnevnim aktivnostima u ustanovi, nalazu i mišljenju stručnog radnika i sl.) i da u relevantnim slučajevima obaveste nadležnog voditelja slučaja. To su okolnosti kada se javi zabrinutost za dete usled prisustva snažnih ili specifične kombinacije umerenih i drugih indikatora koji ukazuju na postojanje zloupotrebe dečjeg rada, ili slične pojave koja ugrožava dobrobit deteta. Podatke je potrebno prikupiti po označenim oblastima procene u instrumentu, što se odnosi na tri osnovna domena: **Fizički i lični, Bihevioralni i Porodični.**

Način primene instrumenta IZDR opisan je u Vodiču za primenu Indikatora zloupotrebe dečjeg rada za sistem socijalne zaštite.

U situacijama kada se tokom primene IZDR ustanovi prisustvo indikatora koji ukazuju na moguć slučaj trgovine decom, indikovana je upotreba instrumenta **Indikatori za preliminarnu identifikaciju žrtava trgovine ljudima za socijalnu zaštitu – deca**,³² a potom, shodno rezultatima i uključivanje Centra za zaštitu žrtava trgovine ljudima, u skladu sa relevantnim **Uputstvom primenu pokazatelja za preliminarnu identifi-**

kaciju žrtava trgovine ljudima i postupanje u slučaju sumnje da je korisnik žrtva trgovine ljudima³³ i **Standardnim operativnim procedurama za postupanje sa žrtvama trgovine ljudima.**³⁴

Za razgovor sa detetom za koje se javi sumnja ili postoje jasni dokazi da je uključeno u neprimeran, štetan ili opasan rad, korisno sredstvo je Instrument za psihosocijalnu procenu dece na radu - **IPAC**, koji je razvijen za proučavanje uticaja rada – pozitivnih ili negativnih – na psihološki razvoj i funkcionisanje dece koja rade i testiran na radionicama sa stručnim radnicima u Republici Srbiji.³⁵ Ovaj instrument kombinuje okupacije, psihološke i razvojne varijable, jednostavan je za primenu i olakšava komunikaciju sa decom.

IPAC ima 48 stavki koje su podeljene u dvanaest domena: **samopoštovanje, stres, agensnost, odnosi, nadzor i obuka, razonoda, emocionalni faktori, somatski faktori, anksioznost i hronični strah, beznadežnost i bespomoćnost, socijalni faktori, zlostavljanje i maltretiranje.**³⁶

Fotografija: ©ILO - Crozet M.

Okvir 5. Skala sa piktogramom za procenu zastupljenosti uticaja rada dece u instrumentu IPAC

1 - Uvek

2 - Često

3 - Ponekad

4 - Nikad

Informacije mogu biti obogaćene podacima iz opservacije radnih aktivnosti deteta, medicinskih informacija o povredama, oboljenjima, izloženosti hemijskim agensima, ishrani i težini u odnosu na visinu. Neophodno je ove podatke razmotriti u svetlu stepena razvoja deteta (dete mlađeg školskog uzrasta, pred-adolescent, mlada osoba), kao stepen razvoja radnog angažovanja deteta (tek uvedeno u rad, već godinama radi, sezonski radnik, i sl.).

Važno je razumeti da su individualne karakteristike (fizička spretnost, kognitivne sposobnosti, socijalne veštine i sl.) i opšte zdravlje deteta bitni faktori koji mogu funkcionisati kao štit od negativnih efekata neadekvatnog radnog angažovanja ili, nasuprot tome, mogu da doprinesu ranjivosti deteta. To je povezano sa konceptom **rezilijentnosti dece**, a pored ličnih karakteristika obuhvata i stilove snalaženja (konstruktivne i manje konstruktivne) i resurse dostupne u sredini koji mogu pomoći deci da se nose sa datom situacijom.

Deca aktivno daju značenje svom radu i da on u mnogim slučajevima postaje deo njihovog identiteta, koje je ugrađeno u doživljaj samopoštovanja i samoeфикаsnosti.³⁷ Zaključci koje o mogućim rizicima i dobitima od rada donose stručni radnici u socijalnoj zaštiti i drugi odrasli, mogu se bitno razlikovati od načina na koji dete procenjuje svoj radni angažman. Takođe, značajna su lična i kulturna značenja i vrednosti koje deca pripisuju svojim radnim iskustvima, kao jedan od faktora koji posreduje u pozitivnim i negativnim uticajima radnog angažovanja na njihove živote. **Socijalni i psihološki toksini** (diskriminacija, verbalno nasilje, ponižavanje, fizičko zlostavljanje, klima stalne strepnje, straha i neizvesnosti, doživljaj nezaštićenosti i sl.) kumulativno se kombinuju i umnožavaju, pa je potrebno razmotriti njihov uticaj na gledišta deteta o svom radnom angažovanju i kod procene veština za brigu o sebi i samozaštiti.

5. Specifičnosti stručnog postupka u radu sa decom žrtvama zloupotrebe rada

5.1 Način otkrivanja - identifikacije deteta žrtve zloupotrebe dečjeg rada

Načini na koji centar za socijalni rad dolazi do informacije o potrebi intervencije za zaštitu deteta (telefonom, pisanim putem, ili putem elektronske pošte) i specifični izvori informacija o slučajevima zloupotrebe dečjeg rada, prethodno su opisani. Obaveza voditelja slučaja određenog za konkretno dete je da **informiše podnosioca prijave** u roku od najviše 7 dana od podnete prijave (a potom prigodno, shodno učešću u postupku) o preduzetim aktivnostima u meri koja je potrebna drugoj službi i nije u suprotnosti sa interesima deteta, shodno zakonu i pravilima poverljivosti i privatnosti. Blagovremene, tačne i etički korektne informacije o preduzetim postupcima i planiranim koracima podnosiocima prijave i drugima kojih se to tiče, obaveza su zaduženih stručnih radnika u centrima za socijalni rad i drugih pružaoca usluga socijalne zaštite.

Fotografija: ©ILO - Crozet M.

U praksi su češće situacije kada centar za socijalni rad, tokom rada na osnovu drugačije formulisanih prijave, zahteva i problema uoči pokazatelje neprikladnog ili opasnog rada deteta. To su situacije kada je potrebno prepoznati, često na prvi pogled neuočljive ili nediferencirane signale koji ukazuju da, pored problema zbog kojeg je dete evidentirano kao korisnik centra za socijalni rad, postoji i problem vezan za njegovo radno angažovanje. Zloupotreba deč-

jeg rada se **najčešće javlja pridružena i u sinergiji sa drugim problemima**, te stoga često ostaje prikriivena i neimenovana. U tim slučajevima stručni radnik koji prijavljuje slučaj, kao i angažovani voditelj slučaja treba da tragaju i za indirektnim znakovima, na osnovu podataka iz istraživanja i iz profesionalnog iskustva.

Simptomi postraumatskog stresa se javljaju na različite načine kod dece, a povezani su i sa uzrastom deteta, jer je kod starije dece reagovanje na traumu kompleksnije i uočljivije. Stoga je neophodno **uočiti fizičke znake zlostavljanja dečjeg rada**. Svi stručni radnici u socijalnoj zaštiti, bez obzira u kojoj ustanovi ili kod kog pružaoca usluga rade, treba da budu spremni da prepoznaju znakove povezane sa fizičkim povredama, pa i fizičkim zlostavljanjem koji se neretko javljaju tokom radne eksploatacije. To su: opekotine od cigareta (sveže i stare), masnice, poderotine ili ožiljci od udaraca štapom, kaišem ili sl., posekotine, a i tipične povrede nastale na radu (žuljevitost i izranjavane ruke, ozlede usled dodira sa hemikalijama, i sl.). Uočeni znaci se ukrštaju sa osnovnim podacima o detetu (uzrast, pol, pohađanje škole, porodično poreklo, socio-ekonomski status porodice) sa obeležjima i aktuelnim trendovima eksploatacije i zlostavljanja dečjeg rada a i trgovine decom u lokalnoj sredini (npr. sezonski radovi u poljoprivredi, građevinarstvu, turizmu i ugostiteljstvu).

Nakon prepoznavanja i upućivanja na nadležni CSR, voditelj slučaja na osnovu rezultata preliminarne identifikacije obezbeđuje detetu pristup prioritetnim uslugama i merama zaštite, što može da obuhvati neodložno izdvajanje deteta iz okruženja u kome je boravilo, urgentan smeštaj, lečenje, interventnu materijalnu pomoć i sl. Tokom kasnijeg postupka, dete može biti i sposobno i voljno da pruži više podataka i potvrdi status žrtve radne eksploatacije i da odluči da li će sarađivati sa pravosudnim i istražnim organima. Deca koja su identifikovana kao žrtve zlostavljanja dečjeg rada, imaju pravo na pristup uslugama socijalne zaštite i podrške u zajednici nezavisno od

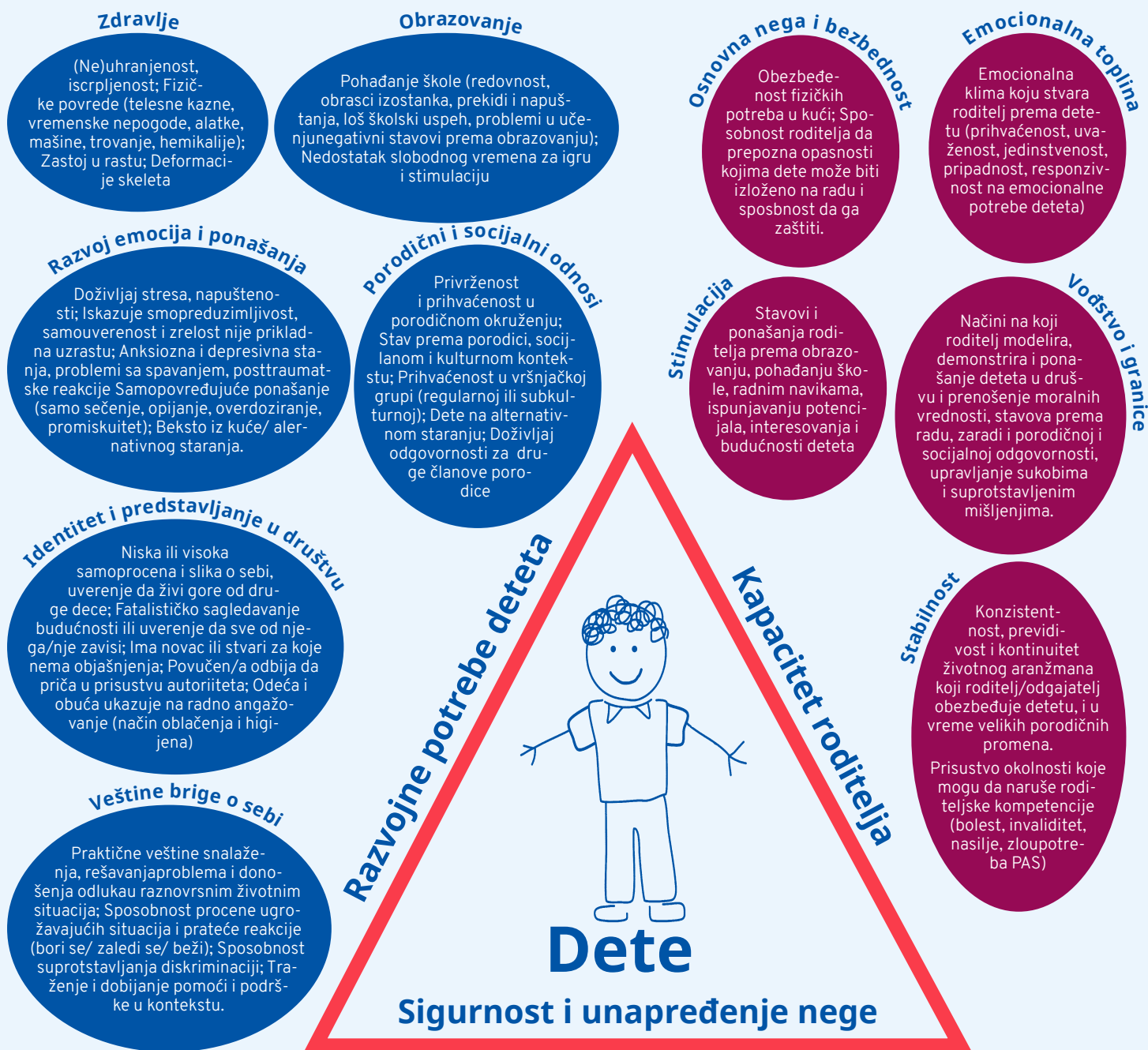
odluke o svedočenju u postupcima protiv eksploatatora.

5.2 Procena deteta žrtve dečjeg rada

U situacijama sumnje na zlostavljanje dečjeg rada, faza procene je verovatno najdelikatnija. Ukoliko tokom procene (prijemne, početne, usmerene ili evaluativne) dođe do propusta u prepoznavanju indikatora različitih stanja i pojava koja pogađaju dete i njihovih međusobnih veza i odnosa, težište intervencija može neopravdano da prati samo jedan deo prepoznatih potreba, bez razumevanja kompleksnosti slučaja. **U indikovanim situacijama** (prijava zlostavljanja/ eksploatacije dečjeg rada, postojeća izjava deteta, okolnosti utvrđivanja ili revizije uslova za ostvarivanje prava na novčanu socijalnu pomoć u porodicama sa troje i više dece i sl.), ili u drugim situacijama gde se javi sumnja na zlostavljanje dečjeg rada, potrebno je primeniti instrument **Indikator zlostavljanja dečjeg rada za sistem socijalne zaštite - IZDR**, čija je primena opisana u Vodiču za njegovu primenu. Preporučljivo je da instrument prigodno koristite i druge ustanove i službe socijalne zaštite koje rade sa osetljivim grupama dece i porodica. U centru za socijalni rad se potom nakon prijave, tokom prijemne procene, razmatraju indikatori iz IZDR instrumenta na koje su ukazale druge službe socijalne zaštite, kako bi se na osnovu njih tokom početne procene dalje prikupljali drugi neophodni podaci. Korisno je odmah po razvoju sumnje o zlostavljanju dečjeg rada započeti pribavljanje i klasifikaciju podataka shodno listi indikatora, a potom nastaviti njihovo prikupljanje i validaciju u kasnijim posebnim fazama i postupcima procene.

Uz intervju sa detetom, u skladu sa stepenom poverenja u uspostavljenom odnosu stručnog radnika i deteta, korisna je i upotreba **Instrumenta za psihosocijalnu procenu dece na radu - IPAC**, koji je već predstavljen u ovom tekstu.

Prikupljeni podaci se sistematizuju shodno Modelu procene deteta i porodice,³⁸ kao što je predviđeno Pravilnikom o organiza-

Porodica i faktori okoline

Trougao procene slučajeva zloupotrebe dečjeg rada

ciji, normativima i standardima rada centra za socijalni rad,³⁹ što je prikazano na **Slici br 1. Trougao procene slučajeva zloupotrebe dečjeg rada**, koja je sastavni deo ovog dokumenta i vodi proces procene shodno utvrđenim domenima i oblastima iz modela. Na toj slici je prikazano koji specifični podaci se prikupljaju u slučajevima sumnje na zloupotrebu dečjeg rada, u odgovarajućim domenima:

- a) **razvojnih potreba deteta** (zdravlje, obrazovanje, razvoj emocija i ponašanja, porodični i socijalni odnosi, identitet i predstavljanje u društvu, veštine brige o sebi),
- b) **kapaciteta roditelja/odgajatelja da odgovori na potrebe deteta** (pružanje osnovne nege i bezbednosti, emocionalna toplina, stimulacija, vođstvo i granice, stabilnost), i
- c) **Faktori porodice i sredine** (porodična istorija i funkcionisanje, šira porodica, socijalna integracija porodice, prihodi, zaposlenost, stanovanje, resursi zajednice).

5.2.1 Fizički i lični indikatori

Fizički i lični domen IZDR instrumenta prikuplja podatke o nekim od opštih karakteristika deteta kao što su pol i uzrast, pripadnost etnicitetu, kao i fizičke pokazatelje. Iako su ovi podaci nespecifični za zloupotrebu dečjeg rada, u kontekstu konkretnih okolnosti oni doprinose identifikaciji ove vrste nasilja nad detetom. **Pol i uzrast** deteta sami za sebe ne ukazuju na stanje ugroženosti, te je potrebno da se taj podatak ukrsti sa drugim indikatorima u kontekstu konkretnih okolnosti, kada postaju smisleni, jer se deca određenog pola i uzrasta tipično angažuju u određenim oblicima rada. Deca ženskog pola, u zavisnosti od uzrasta, u većoj meri se od dece muškog pola koriste za komercijalnu seksualnu eksploataciju i za prinudni i/ili prekomerni rad u kući - sopstvenoj i drugoj (održavanje higijene domaćinstva, priprema obroka za ukućane, briga o mlađoj deci i nemoćnim članovima porodice). Sa druge strane, deca muškog pola se češće angažuju za rad na polju, u uzgoju životinja, više se uključuju

za rad sa drogom i kod sakupljanja otpada i sekundarnih sirovina.

Etnicitet može biti važno polje za prikupljanje dodatnih podataka. Primer su deca migranti bez pratnje koja su u velikom riziku od zloupotrebe rada, ali i deca iz grupa koje su u društvu marginalizovane, te su u većoj meri pogođene posledicama siromaštva i socijalne isključenosti. **Fizički pokazatelji** zloupotrebe dečjeg rada su **povrede** usled izloženosti lošim vremenskim uslovima (npr. promrzline, opekotine), povrede kože i prelomi kostiju (rad sa opasnim alatima, posledice namernog osakaćivanja radi zloupotrebe deteta za prošnju i sl.), trovanje usled izloženosti opasnim materijama (pesticidi, deponijski gasovi, opasan medicinski otpad, duvanski dim, druge hemijske materije koje mogu izazvati fizičke posledice). U fizičke pokazatelje spadaju i zastoj u rastu neorganskog porekla, ali i deformiteti koji su posledica dugotrajnog rada u nefiziološkom položaju (npr. klečanje). Konstantan ili upadljiv **umor** deteta i **fizička iscrpljenost** mogu ukazati na prekomeran i težak rad koji se odražava na detetovu koncentraciju, ponašanje i školska postignuća. To obično uočavaju prosvetni radnici, koji nakon toga treba da bliže ispituju razloge za umor deteta i preduzmu odgovarajuće mere shodno Posebnom protokolu za zaštitu dece i učenika od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja u obrazovno-vaspitnim ustanovama⁴⁰ i odgovarajućem Pravilniku.⁴¹

Odeća i obuća deteta može da ukaže na specifične poslove u koje je uključeno. Primer su devojčice uključene u prostituciju čije oblačenje odudara od njihovog uzrasta, provokativno je i neprimereno. Posebna vrsta pokazatelja može biti specifična tetovaža, žigovi ili ožiljci. Naime, poznati primeri iz prakse su devojčice koje su bile žrtve trgovine ljudima i koje su obeležene kao „vlasništvo” trgovca ili grupe koja se bavi seksualnom eksploatacijom ili prinudom na vršenje krivičnih dela.

5.2.2 Bihevioralni indikatori

Bihevioralni domen obuhvata pokazatelje ponašanja dece koji nisu u skladu sa uzrastom ili koja odstupaju od uobičajenog ponašanja dece u datom društvenom i istorijskom kontekstu. Grupacija dece bez pratnje u pokretu (odnosno dece pogođene mešovitim migracijama) izložena je raznovrsnim i izraženim rizicima, te je neophodno ispitati mogućnost raznovrsnih zloupotrebe. **Deca migranti** bez pratnje neretko se, tokom svog puta, angažuju u najgorim oblicima dečjeg rada, što obuhvata i opasne poslove.^{42,43} Novac im je neophodan za preživljavanje, plaćanje troškova puta, neretko i za krijumčare.

Kada su u fokusu **deca koja rade na ulici** (prodaja, prošnja, brisanje automobilskih stakala na raskrsnici i sl.),⁴⁴ pored procene u kojoj meri je dete izloženo nepovoljnim uslovima, raznim fizičkim, hemijskim, socijalnim i psihološkim štetnostima i opasnostima, dodatni oprez je potreban u odnosu na podatak ko je angažovao dete za konkretne poslove na ulici. Istraživanja ukazuju da deca koja rade na ulici mogu:⁴⁵

- a) raditi da bi doprinela izdržavanju porodice zbog prekomernog siromaštva kada dete zaradu koristi za sopstveno i za preživljavanje porodice,
- b) raditi na ulici prvenstveno za sopstveno preživljavanje, jer nemaju adekvatnu podršku i nadzor u porodičnom okruženju,
- c) situacije eksploatacije i zloupotrebe deteta od strane roditelja koji emocionalno i na drugi način manipuliše detetom ili ga primorava da radi na pribavljanju sredstava za opstanak porodice,
- d) zloupotrebu deteta u vidu trgovine ljudima, kada osoba koja nije roditelj preuzme vlast nad detetom i eksploatiše dete za sopstvenu korist, obično izmeštajući dete iz okruženja u kome ima pomoć i podršku.

U svim ovim situacijama **intervencija CSR je neophodna**, ali će biti **različita, individualizovana i prigodna**. Može da podrazumeva jednu od navedenih ili specifičnu kombinaciju mera:

- 1) rad na razvoju, unapređenju i korekciji roditeljskih kompetencija,
- 2) primenu starateljskih mera i usluga alternativnog staranja,
- 3) pomoć detetu da se reintegriše u okruženje biološke porodice,
- 4) pomoć i podršku roditeljima da se dete zaštiti do okončanja krivičnih postupaka protiv počinilaca krivičnog dela.

Pohađanje škole je jedan od ključnih pokazatelja za opšte dobrostanje dece i za uključenost u nedozvoljen dečji rad. Pokazatelji vezani za prekid školovanja, prekomernog izostajanja sa nastave, izostajanja u vreme specifičnih sezonskih radova, opadanje školskih postignuća uz uočljiv umor deteta, daju jasne signale koji zahtevaju detaljnije ispitivanje moguće zloupotrebe dečjeg rada. U tim situacijama, saradnici iz škole su važan izvor podataka i resurs za saradnju u izgradnji interventnog pristupa konkretnom detetu i porodici.

Peta oblast bihevioralnog domena u instrumentu IZDR je **ponašanje deteta koje nije u skladu sa uzrastom i /ili kontekstom**, što često zahteva prikupljanje podataka koji mogu da ukažu na izloženost neadekvatnom, prekomernom i opasnom radu, pa i na najgore oblike zloupotrebe deteta i njegovog rada, kao što je trgovina ljudima radi seksualne eksploatacije i pornografije, distribucije droge i sl. Dete se neretko samo predstavlja kao preduzimljivo, odgovorno za porodicu, koristi specifičan sleng, ponosno je na mogućnost sopstvene zarade, relativizuje uobičajene vrednosti, a normalizuje kriminalne aktivnosti. To može biti pokazatelj agensnosti i rezilijentnosti deteta, što je potrebno angažovati kao resurs i ličnu snagu za njegov razvoj, ali ne sme da maskira izloženost rizicima i potrebe deteta za zaštitom.

Efikasan plan oporavka deteta ima dvostruki cilj: smanjenje dejstva faktora rizika i jačanje delovanja faktora zaštite. Međutim, svako iskustvo izloženosti najgorim oblicima dečjeg rada menja kognitivni, socijalni i emocionalni razvoj deteta. To se manifestuje sticanjem kapaciteta za preživljavanje, a sa druge strane, razvijaju se disfunkcio-

nalna verovanja o sebi, o drugim ljudima i o svetu uopšte. Drugim rečima, iskustvo eksploatacije duboko modifikuje način na koji deca doživljavaju sebe, svoje okruženje i svet.

Nesumnjivo je da neka deca angažovana u neprikladnom, preteranom i opasnom radu razviju **rezilijentnost**, i da su tokom izloženosti akutnim i hroničnim stresovima uspešna da napreduju. Istraživanja pokazuju da je to bilo moguće kod dece koja su u nepovoljnim okolnostima uspešna da zadovolje svoje potrebe za: **identitetom, odnosima, pristupom materijalnim resursima, socijalnom kohezijom** (što obuhvata i **religioznost**), **moći i kontrolom, socijalnom pravdom i kulturnom privrženosti**.

Ovde se radi o takozvanom „**rešavanju sedam tenzija**“, pošto je svaka od tih tenzija za decu predstavljala problem, koji su ona prevladavala tako što su maksimalno koristila sve resurse koji su im bili dostupni u socijalnom i fizičkom okruženju, u kome je postojala ozbiljna pretnja po njihovu dobrobit.⁴⁸ To je nekad zahtevalo i korišćenje ponašanja koja su maladaptivna u okruženjima koja su bogata resursima, kao što je npr. bekstvo od kuće, nasilničko ponašanje, eksploatacija drugih. Takva ponašanja mogu biti protektivna za dete u okruženjima u kojima je detetov razvoj u opasnosti.

Rezilijentnost dece se razvija u fizičkom i socijalnom okruženju koje je sposobno da pruži neophodne resurse na način koji je smislen za dete.⁴⁹ Rad (pa i neprikladan, preteran i opasan) može biti smisleno sredstvo za opstanak i napredak deci u čijem okruženju su opšte društvene i obrazovne prilike nepovoljne i ne omogućavaju im dostizanje boljeg statusa u društvu, aktuelno i dugoročno. U tim prilikama rano uključivanje u rad može biti izvor psihološkog rasta dece, koja bi verovatno dobila mnogo više od alternativnih iskustava rada i doprinosa, da su im oni bili dostupni.⁵⁰ Ukoliko ne uvažimo ovu dimenziju i tretiramo dete kao nekoga kome je potrebna samo zaštita, a ne i uvažavanje njihovog samodoprinosu i smisla koji daju svom radu, veoma teško možemo da izgradimo odnos poverenja i osmislimo relevantne i delotvorne intervencije i mere koje podržavaju dete da prevaziđe teškoće i napreduje.

Veštine preživljavanja koje je dete steklo usled izloženosti najgorim oblicima dečjeg rada mogu se pokazati kao korisne u procesu oporavka, a kod neke dece se, sa ili bez njih, razvijaju raznovrsne **kognitivne distorzije**, posebno u odnosu na samopouzdanje, razumevanje međuljudskih odnosa, seksualnost i percepciju lične sigurnosti. Nasuprot tome, situacije kada dete verbalizuje strah, bespomoćnost, ispoljava ank-

Okvir 6. Prepoznavanje posledica zloupotrebe dečjeg rada tokom procene

Izloženost najgorim oblicima dečjeg rada može proizvesti simptome anksioznosti ili anksiozne poremećaje, što ima za posledicu da deca okruženje (fizičko, socijalno, emocionalno) tumače kao preteće. Kognitivna iskrivljenja i negativna uverenja mogu biti povezane sa sledećim pozicijama:^{46,47}

- **personalizacija**, koja je vezana i precenjivanje sopstvene uloge i doživljaj odgovornosti: „Ja sam jedini/a odgovoran/a kako se ljudi osećaju kad su oko mene“, „To što mi se dogodilo je samo moja greška“; „Nisam vredan/na ako me svi ne vole“;
- **„moram ili treba da“** izjave, odnosno uverenja vezana za sposobnosti: „Moram da uradim sve savršeno, inače ću biti odbačen/a“; „Postoje samo pobednici ili gubitnici“; „Ako nešto nije savršeno, to je bezvredno“; „Ako pogrešim, propašću / sve će propasti“; „Moram svima da udovoljim“;
- **greška kontrole**: „Ja sam jedini/na sposoban/a da rešim svoje probleme“, „Moram uvek da budem glavni“, „Ako dopustim nekome da mi se približi, on/a će me kontrolisati“; „Moram da budem smiren/a sve vreme“, „Opasno je pokazivati da si pod stresom, nervozan/a ili zabrinut/a“, „Nije normalno da se plašiš“ i sl.

sioznost i sl., takođe predstavljaju signal da je dete moguća žrtva zloupotrebe rada, kada je, osim intervencija koje su usmerene na rizike i zaštitu deteta, potrebno snažnije usmeriti intervencije na podsticanje ličnih i sredinskih snaga i zaštitnih faktora.

Deca koja su bila uključena u najgore oblike dečjeg rada stiču **negativna uverenja**, koja mogu predstavljati faktore rizika čak i za decu u sledećoj generaciji („radio/la sam kao dete, tako treba da radi i on/a“).

5.2.3 Porodični indikatori

Porodični domen IZDR skale ima 11 indikatora, od kojih je prvi siromaštvo porodice deteta. **Siromaštvo** predstavlja plodno tlo za mnogobrojne nepovoljne pojave, a istorijski i globalno je sveprisutno u kontekstu zloupotrebe dečjeg rada. U zemljama u kojima je rašireno siromaštvo, dečji rad je znatno zastupljeniji nego u dohodovno bogatijim zemljama, dok je u razvijenim zemljama dečji rad u značajno većoj meri zastupljen u siromašnijim slojevima društva.⁵² Siromaštvo je **uzrok** i **posledica** zloupotrebe dečjeg rada, ono nagoni decu na rad na račun obrazovanja i razvoja sopstvenih potencijala, a potom se dečji rad perpetuirao i kreira novo siromaštvo i marginalizaciju. Iako se zloupotreba dečjeg rada ne

može tolerisati ili abolirati zbog siromaštva porodice, važno je praviti razliku kada je u osnovi neadekvatnog i nedozvoljenog rada dece potreba za preživljavanjem deteta i porodice usled egzistencijalne ugroženosti, od situacija kada postoji zloupotreba od strane roditelja ili trećeg lica. Ovu razliku je neophodno praviti zbog planiranja (preventivnih, podsticajno-razvojnih i/ili zaštitnih) intervencija radi osiguranja bezbednosti i dostizanja mogućnosti za optimalni razvoj i dobrobit deteta.

Kada stručni radnik centra za socijalni rad procenjuje porodične i sredinske faktore u sklopu početne ili usmerene procene, posebnu pažnju treba obratiti na činjenicu da porodica živi standardom koji nije moguće objasniti s obzirom na izvor prihoda. Razlog tome mogu biti i kriminogene aktivnosti bilo kojeg člana porodice, a za organ starateljstva to predstavlja jasan znak da treba da produbi i fokusira procenu i na tu mogućnost, radi zaštite deteta.

U suprotnim slučajevima, kod porodica koja imaju veliko imanje i gde siromaštvo nije izraženo, takođe može doći do zloupotrebe dečjeg rada, što potvrđuju brojna istraživanja u svetu (tzv. „paradoks bogatstva“),⁵³ ali i domaća istraživanja zloupotrebe dečjeg rada u poljoprivredi.⁵⁴ Da bi se obradilo imanje, neretko se uključuju i doprinose svi

Okvir 7. Reakcije deteta na iskustvo zloupotrebe rada

Reakcije deteta na iskustvo zloupotrebe rada zavise od **prirode događaja** (jedan ili više događaja), **resursa deteta za prilagođavanje** (sposobnost za samozaštitu, dostupna emocionalna i socijalna podrška), prisutnih **rizika**, kao i **uzrasta** deteta. Nisu svi oblici dečjeg rada psihološki traumatični i razvojno nepovoljni. To je posledica prisustva **protektivnih faktora** (socijalnih, kognitivnih i emocionalnih). Neka deca imaju manje reakcije, dok druga mogu razviti ozbiljne teškoće, kao što su:⁵¹

- posttraumatski stresni poremećaj, depresija, anksioznost,
- zavisnost od alkohola i/ili droga,
- samodestruktivno ponašanje, poremećaji ponašanja (npr. krađa, skitnja, nasilništvo),
- disfunkcije u percepciji sopstvenog identiteta,
- teškoće u vezama i nedostatak poverenja u odrasle,
- promene u odnosu na telesnu sliku, netačna percepcija sopstvene seksualnosti, seksualizovano ponašanje,
- pogrešna percepcija rada i detinjstva.

članovi porodice (posebno tamo gde ima teškoća da se regrutuju sezonski radnici i gde postojeće nadnice za radnike značajno umanjuju prihode porodice), a taj rad za dete može biti neadekvatan, težak i opasan. U takvim okolnostima, dete se neretko usmerava na rano napuštanje školovanja, koje se smatra nepotrebnim, neizvesnim i nekorisnim za opstanak i budućnost i deteta i porodice. Čest je slučaj da se deca angažuju za rad transgeneracijski, da se rad dece na poljoprivrednom imanju vrednuje veoma pozitivno, a roditelji nemaju dovoljno znanja ili uvida o potrebama i mogućnostima ili mogućoj drugačijoj perspektivi svoje dece. Ovo je okolnost u kojoj je prvenstveno indikovana **primena preventivnih i podsticajno-razvojnih intervencija** socijalne zaštite, koje se uglavnom sprovode u saradnji sa školom i lokalnom zajednicom. U drugom slučaju, deca iz porodica koje se izdržavaju od sezonskih poslova, neretko menjaju mesto boravka u odnosu na sezonu poljoprivrednih, građevinskih ili drugih sezonskih radova. Ta deca menjaju ili uopšte ne pohađaju školu, a lična dokumentacija im često nije regulisana. Oni najčešće zajedno sa roditeljima obavljaju za njih neprimerene poslove i ne pohađaju školu ili je napuštaju.

Posebnu grupu dece čiji je rad zloupotrijebljen čine deca koja se nalaze u procesu obrazovanja, dok obavljaju **praktičnu nastavu** na poslovima koji nisu dozvoljeni u odnosu na njihov uzrast. U najvećem broju slučajeva, ova grupacija dece nisu aktuelni korisnici socijalne zaštite. Ukoliko centar za socijalni rad dobije informacije o zloupotrebi njihovog rada, potrebno je da nakon

Fotografija: ©ILO - Crozet M.

uvida u okolnosti života porodice i eventualnog preduzimanja mera, o ovom obavesti nadležne organe, a pre svega inspekciju rada i odgovarajuće organe Ministarstva prosvete.

Posebnu pažnju je potrebno usmeriti na slučajeve dece čiji su roditelji već **bili prijavljivani ili pod merama zbog zlostavljanja i zanemarivanja dece i/ili zloupotrebe dečjeg rada**, te na situacije u kojima je dete bilo ili je aktuelno **na alternativnom staranju**. U pitanju su deca koja su usled svojih porodičnih i životnih okolnosti dodatno ranjiva, često bez koncepta o granicama, prihvatljivom i neprihvatljivom ponašanju. To su deca koja su neretko primorana da razvijaju mehanizme samozaštite (manje ili više uspešne) ili da traže zaštitu, emocionalnu i drugu podršku u okruženju koje nije uvek bezbedno i dobronamerno za njih. U praksi socijalne zaštite su poznate situacije kada su deca iz domova ili hraniteljskih porodica namamljivana, ohrabrena da daju lažnu saglasnost za učešće u eksploataciji i raznim vrstama zloupotreba u okruženju njihovog boravišta.

5.3 Donošenje odluka i planiranje usluga i mera

Na osnovu podataka prikupljenih raznovrsnim metodama i primenjene liste indikatora iz IZDR instrumenta moguće je izvesti **sledeće zaključke**:

1. Zloupotreba dečjeg rada

- a) odnosi se na dete (**uzrasta 0-18 godina**) koje je angažovano za **najgore oblike dečjeg rada** kao što su ropstvo ili sluganjsvo,^{55,56,57} pornografija i prostitucija, kriminalne aktivnosti poput proizvodnje i prometa narkotika i opasan dečji rad.
- b) kod deteta **mlađeg od 15 godina**, koje je radno angažovano u aktivnostima koje su **moralno, socijalno ili fizički štetne po razvoj i/ili ometaju obrazovanje** ili stavljaju dete u okolnosti da se obrazuje pod posebno otežanim okolnostima. U Republici Srbiji, aktuelno je obavezno pohađanje osnovne škole, što je

minimum za koji je potrebno preduzimati intervencije, a u skladu sa potrebama, okolnostima i najboljim interesom deteta, potrebno je težiti optimalnom nivou i vrsti obrazovanja, a ne tek zakonskom minimumu.

Kada se donese zaključak da je u pitanju slučaj zloupotrebe dečijeg rada, pored svih detetu potrebnih mera iz oblasti porodično pravne zaštite i intervencija CSR u prevazilaženju posledica rizika, ranjivosti i zloupotrebe, neophodno je obratiti se nadležnom tužiocu. Da bi se primenile mere propisane Porodičnim zakonom, potrebno je ispitati stepen odgovornost roditelja (**da li roditelj aktivno, iz neznanja, nemara, zablude ili propustima, tj. nečinjenjem stvara okolnosti u kojima je došlo do zloupotrebe dečijeg rada ili je** - istovremeno ili nezavisno - **zloupotreba nastala usled propusta sistema zaštite**) i utvrditi da li se radi o:

- roditeljima prema kojima je potrebno **pokrenuti postupke pred sudom i primeniti sankcije** u vidu ograničavanja ili lišavanja roditeljskog prava,
- roditeljima kojima je neophodna **podrška radi korekcije roditeljskih kompetencija**, u vidu informisanja i edukacije roditelja i deteta, pružanja materijalne podrške, podrške u školovanju i korišćenju resursa u zajednici,
- roditeljima kod kojih bi primena **mera upozorenja ili nadzora nad vršenjem roditeljskog** prava, uz prilagođene mere pomoći i podrške, kao i savetodavni rad odgovarajućeg intenziteta, omogućila adekvatno zadovoljavanje potreba deteta,
- situacijama u kojima **aktivnosti treba usmeriti prvenstveno na dete**, kome se shodno individualnim potrebama obezbeđuje adekvatna starateljska zaštita, alternativno staranje, pomoć u emancipaciji, obrazovanju, osposobljavanju za rad i nalaženju zaposlenja koje obezbeđuje dostojanstven rad, uključivanje u relevantne usluge i aktivnosti u zajednici, uz razvoj mreže podrške i planski vođeno savetodavno usmeravanje, po

potrebi savetovanje i/ili terapija u ustanovama mentalnog zdravlja i sl.

2. Dete starije od 15 godina radno je angažovano bez adekvatnog pravnog osnova

Dužnost organa starateljstva je da i u ovakvim slučajevima preispita kompetencije roditelja i sposobnost porodice da odgovori na razvojne potrebe deteta, da utvrdi posledice ovakvog angažovanja po dete i to pre svega u oblasti psihofizičkog i socijalnog razvoja i obrazovanja. Pri tome se primenjuju mere informisanja i edukacije roditelja i deteta, a u odgovarajućim slučajevima i mere upozorenja ili nadzora nad vršenjem roditeljskog prava. Ove situacije podrazumevaju tesnu saradnju centra za socijalni rad i inspekcije rada, kada je dete angažovano kod registrovanog poslodavca, a po potrebi i sa nadležnim tužiocem.

3. Trgovina decom

Trgovina decom podrazumeva da je dete angažovano za seksualnu i/ili radnu eksploataciju, prosjačenje, vršenje kriminalnih aktivnosti, sklapanje prinudnog braka, usvajanje, prodaju organa, ili učešće u oružanim sukobima, i to od strane roditelja, srodnika ili drugih lica. Ovakva sumnja i izvedeni zaključak **uvek** podrazumeva uključivanje Centra za zaštitu žrtava trgovine ljudima.⁵⁸ Shodno zakonu, procena, ali i odluke o merama i intervencijama su nadležnost organa starateljstva, odnosno centra za socijalni rad. Trgovina decom je najgrublji oblik kršenja prava deteta i gotovo po pravilu zahteva zaštitu intervencijama organa starateljstva, policije, tužilaštva i suda koje zadiru u roditeljska prava. Deca trpe nesagledive posledice kada su uključena u trgovinu, posebno ako je odnos prinude duže trajao, te je deci žrtvama potrebna složena i koordinisana zaštita. Saradnja centra za socijalni rad sa Centrom za zaštitu žrtava trgovine ljudima je posebno značajna u delu koji se odnosi na učešće deteta u sudskim postupcima (podrška tokom davanja izjava u krivično pravnim postupcima, priprema deteta za učešće u sudskim postupcima, podrška tokom sudskog postupka, podrška tokom postupka

reparacije i traženja naknade za žrtve i sl.), što shodno mandatu i raspoloživim resursima, ova specifična ustanova socijalne zaštite sprovodi u saradnji sa specijalizovanim nevladinim organizacijama.

4. Zanemarivanje deteta od strane roditelja ili drugog lica (fizičko, zdravstveno, edukativno, emocionalno)

Ovakav zaključak vodi ka odlukama koje su usmerene na intervencije (od informisanja, edukacije, preko podrške do intruzivnih intervencija koje zadiru u oblast roditeljskih prava) prema osobama koje su odgovorne za zanemarivanje deteta, ali je posebno važno identifikovati i dokumentovati posledice koje je zanemarivanje ostavilo na dete. Uobičajeno je da plan podrške detetu sadrži aktivnosti vezane za obezbeđivanje sigurnosti deteta (omogućavanje i stvaranje sigurnog okruženja), pruža neophodne osnove za nesmetan psiho-fizički razvoj, uključivanje ili povratak u obrazovni proces, rešavanje građansko-pravnog statusa (npr. lična dokumentacija deteta i sl.).

5. Zlostavljanje deteta od strane roditelja ili drugog lica (fizičko, emocionalno, seksualno)

Zaključak da je dete zlostavljano, podrazumeva donošenje odluka i primenu odgovarajućih mera i aktivnosti koje su propisane Porodičnim zakonom, Zakonom o sprečavanju nasilja u porodici, pratećim normativnim aktima i protokolima.

6. Detetu je usled drugih okolnosti ugroženo zdravlje, bezbednost ili razvoj (bez podrške sistema socijalne zaštite ne može da dostigne optimalni nivo razvoja)

Dete ovde nije žrtva zloupotrebe dečjeg rada, ali centar za socijalni rad na osnovu svojih ovlašćenja, uključujući i funkciju organa starateljstva, jeste u obavezi da zaštiti, pomogne i podrži dete i primeni sve raspoložive mere i intervencije iz svoje nadležnosti (što obuhvata i angažovanje resursa zajednice), kako bi zaštitio i unapredio opstanak, razvoj i ostvarivanje prava deteta.

7. Detetu nije ugroženo zdravlje, bezbednost ili razvoj ili su rizici niski

Ovaj zaključak navodi na odluku da detetu nije potrebna podrška centra za socijalni rad, ali bi bilo uputno da dete i porodica

Fotografija: ©ILO - Crozet M.

budu informisani i edukovani o situaciono relevantnim rizicima vezanim za rad i zloupotrebu rada dece, što može da obrazloži zašto je centar za socijalni rad ispitivao i proveravao okolnosti života deteta i porodice.

5.4 Planiranje intervencija, usluga i mera

Planiranje (Početni plan; Plan usluga i mera za porodicu sa planom stalnosti za dete; kao i kasniji planovi koji se donose na osnovu evaluacije i ponovnog pregleda, što obuhvata i Plan za napuštanje zaštite i emancipaciju⁵⁹) se odvija u skladu sa navodima Pravilnika o organizaciji, normativima i standardima rada centra za socijalni rad.⁶⁰

Imajući u vidu posledice koje trpe deca zbog svih javnih oblika nasilja, za sistem socijalne zaštite je bitno da tokom procene detektuje segmente života u kojima je detetu potrebna zaštita, podrška i pomoć da bi ono imalo potrebne uslove za nesmetan rast i razvoj, nezavisno od konkretnog oblika pojave koja je dovelo do negativnih posledica po dete. Dakle, najvažnije

je u Planu **odrediti oblasti u kojima su potrebne odgovarajuće intervencije**, koje su u najvećoj mogućoj meri individualizovane i ugovorene sa detetom i drugim za njega značajnim osobama. To nalaže da su planirane intervencije blagovremene, realistične, prilagođene i etične. **Intervencije** u okviru individualnih slučajeva, i u širem kontekstu zajednice mogu biti preventivne, podsticajne ili razvojne i zaštitne (vidi Okvir br. 8).

Neke od ovih intervencija su u **isključivoj** nadležnosti službi i licenciranih pružaoca usluga socijalne zaštite, dok druge zahtevaju **vođstvo** ovog sistema u okviru koordinisanog nastupa ili samo određeno **učesće** sistema socijalne zaštite.

U daljim fazama stručnog postupka **nema specifičnosti** kod slučajeva zloupotrebe dečjeg rada, te je neophodno da centar za socijalni rad dosledno primenjuje Pravilnik o organizaciji, normativima i standardima rada centra za socijalni rad,⁶¹ a druge ustanove socijalne zaštite primenjuju odgovarajuće propise.

Okvir br. 8. Intervencije sistema socijalne zaštite kod zloupotrebe dečjeg rada

- I. Preventivne**, što u oblasti zloupotrebe dečjeg rada podrazumeva jasan normativni okvir i instrumente za njegovo sprovođenje, informisanje i edukaciju poslodavaca, zajednice, roditelja i dece, intervencije za podršku uključivanju u obrazovanje, intervencije za prevenciju napuštanja školovanja i sl., što je baza za intervencije socijalne zaštite na mezo i mikro nivou prakse, istovremeno i prostor za zagovaračke, zastupničke i aktivnosti stvaranja koalicija i mreža za pomoć i podršku.
- II. Podsticajne** ili **razvojne**, gde se detetu i porodici pruža materijalna i/ili konkretna podrška u vidu novčanih davanja ili podrške prihodima, usluge podrške kroz vođenje slučaja u vidu edukacija roditelja (individualnih i grupnih), savetovanje deteta i porodice, pomoć u kući, uključivanje u dnevne centre i rekreativno-edukativne aktivnosti, pristup i upućivanje na zdravstvene, obrazovne usluge i pravnu pomoć i sl.
- III. Zaštitne**, gde se detetu i porodici preko usluga vođenja slučaja obezbeđuje alternativno staranje, starateljska zaštita, smeštaj u specijalizovana prihvatilišta, intenzivne usluge podrške porodici kod kojih postoji rizik od izdvajanja dece i usluge za ponovno ujedinjenje porodice, savetovanje i psihoterapija za žrtve i preživjele, programi rehabilitacije i reintegracije, krivično-pravna zaštita, programi zaštite svedoka (što podrazumeva učesće policije i tužilaštava) i sl.

Vodič za primenu Indikatora zloupotrebe dečjeg rada za sistem socijalne zaštite

Vodič je namenjen Centrima za socijalni rad, Centrima za porodični smeštaj i usvojenje, Centru za zaštitu žrtava trgovine ljudima, ustanovama socijalne zaštite za smeštaj dece i drugim pružaocima usluga socijalne zaštite koji rade sa decom u Republici Srbiji, sa ciljem da ukaže na način primene Indikatora zloupotrebe dečjeg rada, **kao instrumenta koji olakšava prepoznavanje i identifikaciju dece pogođene ovom pojavom** te za **prepoznavanje i analizu oblasti u kojima je potrebno organizovati podršku i/ili zaštitu**. Instrument je namenjen za blagovremeno prepoznavanje dece koja su potencijalne žrtve eksploatacije u vidu zloupotrebe dečjeg rada, te za identifikaciju uzroka i posledica ove pojave, kako bi se organizovala adekvatna procena potreba, snaga, i rizika i obezbedila adekvatna pomoć i podrška.

Ovaj tekst daje osnovne smernice za korišćenje indikatora za zloupotrebu dečjeg rada. Kako će se u narednom periodu razvijati predlog Stručno-metodološkog uputstva, tada će se i predlog vodiča za primenu indikatora elaborirati kako bi se integrisao u postupak stručne procene i podrške deci koja su u riziku ili u situaciji zloupotrebe dečjeg rada, uključujući njegove najgore oblike u Republici Srbiji. U međuvremenu, on se može koristiti u svim situacijama kada postoji sumnja na zloupotrebu dečjeg rada u različitim ustanovama i organizacijama socijalne zaštite.

Pojavu zloupotrebe dečjeg rada je potrebno posmatrati kao **sastavni deo fenomena nasilja nad decom**. Stoga se za postupanje na pojavu zloupotrebe dečjeg rada primenjuju odredbe Opšteg i pratećih Posebnih protokola o zaštiti dece od zlostavljanja i zanemarivanja.⁶² Mada je svaka situacija zloupotrebe dečjeg rada različita, postoje neki distinktivni elementi koji se odnose na karakteristike posla - odnosno rada u

koje je uključeno dete, procesa uključenosti i ishoda na obrazovanje, zdravlje i razvoj deteta.

Zloupotreba dečjeg rada se odnosi na situacije u kojima je dete previše mlado da bi radilo (angažovanje dece mlađe od 15 godina) na poslovima koji su mentalno, fizički, socijalno ili moralno opasni ili štetni koji ometaju proces osnovnog obrazovanja deteta. Kako se dete starije od 15 godina i dalje razvija i fizički i psihički, te je u većoj meri ranjivo na opasnosti tokom procesa rada, zloupotreba dečjeg rada se odnosi i na decu starije od 15 godina u tzv. **opasnim poslovima**. To su one situacije kada deca rade na poslovima koji će zbog svoje prirode ili načina na koji se izvode verovatno ugroziti zdravlje, sigurnost ili moral tog deteta.

Pored najgorih oblika dečjeg rada koji su definisani konvencijom broj 182 a obzirom na to da se zloupotreba dečjeg rada u Republici Srbiji najviše dešava u neformalnoj ekonomiji, posebnu pažnju je potrebno obratiti na decu koja su **neplaćeni radnici u okviru porodičnog domaćinstva** i koja mogu biti uključena u najgore oblike dečjeg rada, posebno u opasnom radu koji je definisan Uredbom o utvrđivanju opasnog rada za decu No. 110-5096/2017-5.⁶³

Instrument Indikatori zloupotrebe dečjeg rada - IZDR je kreiran za praktične potrebe sistema socijalne zaštite u Republici Srbiji, nakon pregleda obimne literature i širokog konsultativnog procesa. Važno je naglasiti da kao i kod većine drugih pojava oblika zlostavljanja i zanemarivanja dece, ne postoje definitivni i posebno tipični znaci zloupotrebe dečjeg rada, već da oni često ukazuju na niz drugih pojava oblika

nasilja nad decom (naročito javnih oblika zanemarivanja dece), ili drugih stanja koja potencijalno ili stvarno ugrožavaju decu. To se posebno odnosi na domen porodičnih indikatora koji su neretko prisutni kod brojne ugrožene ili ranjive dece. Takođe, neki indikatori su istovremeno karakteristični i za zloupotrebu dečjeg rada i za trgovinu decom radi eksploatacije dečjeg rada. Prisustvo ili odsustvo jednog ili više indikatora samo po sebi ne potvrđuje niti opovrgava mogućnost da je u pitanju pojava zloupotrebe dečjeg rada. Da bi se utvrdilo da li je dete pogođeno zloupotrebom dečjeg rada, potrebno je razmotriti činjenice vezane za vrstu i okolnosti rada deteta, celovitost životnih okolnosti, događaja i situacija kojima je dete bilo izloženo i holistički proceniti potrebe deteta, jer dete može biti pogođeno drugim rizicima ili situacijama koje zahtevaju profesionalnu pomoć i/ili zaštitu.

Stručni radnici i stručni saradnici u socijalnoj zaštiti koji su angažovani u direktnom radu sa decom i porodicama, nezavisno od svoje uloge u sistemu socijalne zaštite (voditelj slučaja, stručni radnik na materijalnim davanjima, savetnik za porodični smeštaj, radnik centra za zaštitu trgovine ljudima, vaspitač, terapeut i sl.) treba da budu svesni znakova koji mogu da ukažu da je dete žrtva zloupotrebe dečjeg rada i da je mu je sa tim u vezi potencijalno ugrožena bezbednost i/ili daje izloženo rizicima po zdravlje i razvoj.

Indikatori u instrumentu su organizovani u tri domena sa ukupno 20 oblasti i 93 indikatora derivirani na osnovu nalaza iz domaćih i stranih istraživanja:

1) Fizički i lični (3 oblasti i 20 indikatora), koji se odnose na karakteristike kao što je pol deteta⁶⁴ (kojima izuzetno nije data specifična težina jer predstavljaju orijentacioni indikator koji ukazuje na neke rodne karakteristike i korelate zloupotrebe dečjeg rada), etnicitet^{65,66,67} i na fizičke pokazatelje zloupotrebe dečjeg rada.^{68,69}

2) Bihevioralni (6 oblasti i 24 indikatora), koji se odnose na ponašanja vezana za skitnju, prošnju,⁷⁰ bežanje od kuće,

pohađanje škole,⁷¹ ispoljavanje anksioznosti ili drugog ponašanja koje nije u skladu sa uzrastom.⁷²

3) Porodični (11 oblasti i 49 indikatora), kao domen sa najviše oblasti i indikatora, ukazuje na siromaštvo porodice i njegove moguće pojavne varijacije u Srbiji u kontekstu zloupotrebe dečjeg rada,⁷³ veličinu porodice,^{74,75} porodični život i privređivanje u ruralnoj odnosno urbanoj sredini,^{76,77} stavove roditelja prema obrazovanju.^{78,79}

Instrument ima odlike ček-liste kojom se notiraju prepoznati indikatori, koji su klasifikovani po **specifičnosti** (kontekstualni, nespecifični i specifični) što ukazuje na njihov **intenzitet** (slabi, umereni i snažni), a prati ih i 20 indikatora koji pored toka što predstavljaju specifične (snažne) indikatore zloupotrebe dečjeg rada, ukazuju istovremeno i na mogućnost trgovine decom.^{80,81,82} U tim situacijama indikovano je korišćenje i specifične liste indikatora za trgovinu decom i dalje postupanje shodno predmetnom **Uputstvu vezanom za preliminarnu identifikaciju trgovine ljudima**.⁸³ Klase indikatora su označene znacima i odgovarajućim bojama, da bi se olakšalo vizuelno praćenje njihove specifičnosti i intenziteta. Boje i znaci imaju sledeće značenje:

○ Kontekstualni indikatori (slabi) -

Prisutni kod većine dece žrtava zloupotrebe dečjeg rada, ali su česti i kod druge ranjive dece.

□ Nespecifični indikatori (umereni) -

Pokazatelji koji su kod žrtava zloupotrebe dečjeg rada prisutniji nego kod ostale ranjive dece, ali se odnose samo na neke žrtve.

▲ Specifični indikatori (snažni) -

Pokazatelji koji su prisutni kod većine žrtava zloupotrebe dečjeg rada i koji su relativno retki kod ostale ranjive dece.

◆ Mogući indikator trgovine decom

(upotrebiti odgovarajuću listu pokazatelja).

Instrument se koristi tako što se u okviru procesa procene (bilo da je u pitanju po-

četna, usmerena ili ponovna procena) na osnovu raspoloživih podataka (npr. dobijenih tokom intervjua sa detetom, intervjua sa drugim za dete značajnim osobama, intervjua sa podnosiocem prijave, uvidom na listu mesta, podataka iz ličnog dosijea ili druge dokumentacije, službenih beleški i dokumenata koje dostavljaju drugi organi), označavaju prepoznati indikatori. Nakon označavanja prepoznatih indikatora, sumiraju se nalazi tako što se na osnovu intenziteta prepoznatih indikatora (slabi, umereni i snažni) dobijeni podaci povezuju sa drugim podacima o detetu, porodici, prepoznatim problemima, snagama i situaciji. Na taj način, stručni radnici i saradnici u socijalnoj zaštiti:

- a) uočavaju i beleže karakteristike i situacije koje su najčešće vezane za zloupotrebu dečjeg rada,
- b) prepoznaju i imenuju simptome i njihove međusobne veze i odnose,
- c) da bi u narednom koraku, u sklopu drugih podataka koje se dobijaju procenom stanja i potreba deteta odredili da je u pitanju jedna od sledećih pojava ili njihova kombinacija:

1) **Zloupotreba dečjeg rada**

- a. dete angažovano u najgorim oblicima dečjeg rada (0-18g) (ropstvo ili sluganstvo, pornografija i prostitucija, kriminalne aktivnosti, posebno proizvodnja i promet narkotika i opasan dečji rad);
- b. dete mlađe od 15 godina radno angažovano u aktivnostima koje su moralno, socijalno ili fizički štetne po razvoj i/ili ometaju pohađanje osnovne škole;

2) **Dete starije od 15 godina radno angažovano bez adekvatnog pravnog osnova** (nije uključeno u dostojanstven rad);

3) **Trgovina decom** (od strane roditelja ili drugog lica - za radnu, seksualnu, eksploataciju, prosjačenje, vršenje kriminalnih aktivnosti, usvojenja, sklapanja braka, prodaje organa ili učešća u oružanim sukobima);

4) **Zanemarivanje deteta** (od strane roditelja ili drugog lica - fizičko,

zdravstveno, edukativno, emocionalno);

5) **Zlostavljanje deteta** (od strane roditelja ili drugog lica - fizičko, emocionalno, seksualno);

6) **Detetu je usled drugih okolnosti ugroženo zdravlje, bezbednost ili razvoj** i bez podrške sistema socijalne zaštite ne može da dostigne optimalni nivo razvoja;

7) **Detetu nije ugroženo zdravlje, bezbednost ili razvoj ili su rizici niski.**

Kada se odredi konkretna pojava ili kombinacija pojava koja pogađa dete, važno je da se utvrdi **trajanje, hronicitet, intenzitet, stvarna i potencijalna šteta** po život i razvoj deteta, kao i pitanja bezbednosti (aktuelna) i **rizika** od daljeg dejstva (buduća). Na osnovu tih podataka, donose se odgovarajuće odluke o potrebnim uslugama i merama za dete (podrška, pomoć ili zaštita) i odrasle koji se o njemu staraju (podrška, pomoć, zaštita ili odgovornost), i da postupka se shodno Instrukciji o postupanju centara za socijalni rad u zaštiti dece od zloupotrebe dečjeg rada i drugim propisima.

Fotografija: ©ILO - Crozet M.

Indikatori zloupotrebe dečjeg rada - za sistem socijalne zaštite (IZDR)

Ustanova / PU _____

Prezime, ime roditelja i ime korisnika _____

● Kontekstualni indikatori (SLABI) - Prisutni kod većine dece žrtava zloupotrebe dečjeg rada, ali su česti i kod druge ranjive dece

■ Nespecifični indikatori (UMERENI) - Pokazatelji koji su kod žrtava zloupotrebe dečjeg rada prisutniji nego kod ostale ranjive dece, ali se odnose samo na neke žrtve

▲ Specifični indikatori (SNAŽNI) - Pokazatelji koji su prisutni kod većine žrtava zloupotrebe dečjeg rada i koji su relativno retki kod ostale ranjive dece

◆ Mogući indikator trgovine decom (upotrebiti odgovarajuću listu pokazatelja)

Fizički i lični indikatori	Operacionalizacija i intenzitet indikatora
1. Pol i uzrast deteta	☐ Mlađi od 10 godina oba pola se angažuju za prošnju i slične aktivnosti ☐ Ženska deca se više angažuju za rad u kući ☐ Ženska deca adolescentnog uzrasta (10 – 18) se više zloupotrebljavaju za prostituciju i pornografiju ☐ Muška deca starijeg reda rođenja se pre angažuju u radu ☐ Muška deca se više angažuju za rad u polju i sa stokom ☐ Muška deca su više izložena uključivanju u trgovinu drogom ☐ Muška deca su više izložena uključivanju u sakupljanje sekundarnih sirovina
2. Etnicitet ■▲◆	☐ Deca iz marginalizovanih etničkih grupa ■ ☐ Prisutne kulturne prakse i norme koje podstiču dečji rad ▲◆ ☐ Deca iz etničkih i kulturnih grupa koje su manje poznate u lokalnu ■
3. Fizički pokazatelji zloupotrebe dečjeg rada ■▲◆	☐ Ne – organski zastoj u rastu ■ ☐ Fizičke devijacije koje mogu biti rezultat rada ▲◆ ☐ Povrede i prelomi koji mogu biti rezultat rada ▲◆ ☐ Trovanje otrovnim supstancama koje mogu biti rezultat rada ▲ ☐ Namerno povređivanje ili sakaćenje (radi uključivanja deteta u prošnju) ▲◆ ☐ Umor i fizička iscrpljenost deteta ■ ☐ Ispucale, žuljevite ili na drugi način oštećene ruke i nokti ▲ ☐ Odeća i obuća koja ukazuje na uključenost u specifične poslove ▲◆ ☐ Hroničan umor, efekti lišavanja sna ■ ☐ Specifične tetovaže, žigovi ili ožiljci (obeležavanje "u ropskom odnosu") ▲◆

Bihevioralni indikatori	Operacionalizacija i intenzitet indikatora
1. Deca u pokretu, bez pratnje ▲◆	☐ Dete bez ličnih dokumenata ▲ ☐ Dete koje menja mesto boravka sa grupama druge dece ▲◆ ☐ Dete je sklono skitnji ▲◆ ☐ Maloletni migranti bez pratnje ▲
2. Dete radi na ulici (prodaje, prosi, briše prozore na automobilima i sl.) ili drugačije zarađuje ▲◆	☐ Angažovano od strane roditelja ▲ ☐ Angažovano od druge osobe ▲◆ ☐ Angažovano samostalno ▲
3. Pohađanje škole □▲	☐ Napuštanje škole ▲ ☐ Iznenadni pad u školskim postignućima □ ☐ Često izostajanje iz škole (na početku ili na kraju školske godine usled uključenosti u sezonski rad) ▲ ☐ Uverenje deteta da je škola nepotrebna □
4. Bežanje od kuće □	☐ Bežanje od kuće/ starateljske ili hraniteljske porodice/ ustanove SZ □
5. Dete se ponaša na način koji nije u skladu sa uzrastom i/ ili kontekstom □▲◆	☐ Deluje zrelije ili preduzimljivije □ ☐ Nagla promena ponašanja i fizičkog izgleda □ ☐ Preuzima odgovornosti usled doživljaja porodične obaveze ▲ ☐ Ponos zbog sposobnosti da upravlja odraslima, zarađuje i doprinosi ▲◆ ☐ Snažno zastupa svoju agensnost ("mogu sam/a, do sad mi niko nije pomogao") ▲◆ ☐ Normalizuje kriminalne aktivnosti i koristi specifični sleng (vezan za trgovinu narkoticima, prostituciju i sl.) ▲◆
6. Ispoljava i verbalizuje strah, anksioznost, bespomoćnost, samookrivljavanje ○□	☐ Izgleda uplašeno ○ ☐ Znaci izloženosti hroničnom stresu □ ☐ Depresivna stanja, apatija i beznadežnost ○ ☐ Sram i stigma □ ☐ Spoljašnji lokus kontrole □ ☐ Niska subjektivna ocena dobrobiti □

Porodični indikatori	Operacionalizacija i intenzitet indikatora
1. Siromaštvo porodice ●□▲	☐ Korisnici NSP ● ☐ Zaposleni ili radno angažovani koji ostvaruju minimalnu zaradu ● ☐ Porodica nema redovne izvore prihoda ● ☐ Roditelj sa kojim dete ne živi ne plaća alimentaciju ● ☐ Siromašni koji ne ostvaruju pravo na NSP □ ☐ Neregulisani pravni status članova porodice □ ☐ Transgeneracijsko siromaštvo ▲ ☐ Nepovoljni uslovi stanovanja porodice □ ☐ Život u nestandardizovanim i izolovanim naseljima ▲ ☐ Život u kriminogenom okruženju (najbliža okolina, šira porodica) □
2. Porodica ima ne-objašnjive izvore prihoda ▲◆	☐ Prošnja i aktivnosti slične prošnji ▲◆ ☐ Prikupljanje otpada i sekundarnih sirovina ▲ ☐ Kriminalne aktivnosti ▲◆
3. Porodica u velikim finansijskim teškoćama □▲◆	☐ Porodica ima dug koji značajno ometa porodicu u funkcionisanju □ ☐ Zaduzenost kod bankar ili kod zeleniša □ ☐ Zaduzenost kod krijumčara ljudima ili drogom ▲◆
4. Ozbiljna izmena porodičnog i egzistencijalnog konteksta □	☐ Ozbiljna bolest u porodici, posebno bolest zavisnosti □ ☐ Smrt, odlazak u zatvor ili iz kuće, gubitak posla roditelja koji je izdržavao porodicu □ ☐ Porodici pretil gubitak mesta za stanovanje □ ☐ Ograničena radna sposobnost/ faktori otežane zapošljivosti drugog roditelja □
5. Veličina porodice □	☐ Porodica sa 3 i više dece □ ☐ Mali razmak između rođenja u porodicama sa 3 i više dece □
6. Stavovi roditelja / odgajatelja o radu i ulozi dece u porodici ▲◆	☐ Pozitivno vrednovanje "brze" zarade ▲◆ ☐ Pozitivno vrednovanje kriminalnog ponašanja ▲◆ ☐ Nedostatak znanja o opasnom radu i štetnosti za dete ▲ ☐ Transgeneracijski model ranog uključivanja dece u rad ▲
7. Step obrazovanja roditelja / odgajatelja i stav prema obrazovanju ▲	☐ U porodici majka nije završila OŠ ▲ ☐ Roditelji ne vrednuju obrazovanje ▲ ☐ Roditelji daju različita značenja za obrazovanje dece prema uzrastu i polu ▲ ☐ Iskustvo roditelja da se obrazovanje ne isplati ("staklena tavanica") ▲
8. Porodica živi u ruralnoj sredini □▲◆	☐ Nedostupnost resursa, posebno škola □ ☐ Roditelji imaju veliko poljoprivredno imanje („paradoks bogatstva“) □ ☐ Transgeneracijski model ranog angažovanja dece na imanju ▲ ☐ Teškoće angažovanja sezonskih radnika (nedostupnost, visoka cena) □ ☐ Deca se angažuju kao sluge („sluganštvo“) na imanjima poznanika, komšija, srodnika, sa ili bez stanovanja u tim domaćinstvima ▲◆ ☐ Porodica živi na imanju drugih vlasnika, gde različite članove angažuju za rad u poljoprivredi i pomoć u domaćinstvu ▲◆
9. Roditelji / odgajatelji uključeni u sezone poslove, porodica menja mesto boravka prema ponudi sezone posla □▲	☐ Porodica se izdržava od nadnica ("stil života") □ ☐ Bez prijavljenog boravišta na mestu rada □ ☐ Bez stalnog mesta stanovanja □ ☐ Deca nisu upisana/ ne idu/ neredovno pohađaju/ često menjaju školu ▲ ☐ Bez regulisane zdravstvene zaštite □
10. Roditelji/ odgajatelji ranije bili pod istragom ili merama zbog zanemarivanja i zlostavljanja deteta □▲	☐ Roditelji ranije prijavljivani za zanemarivanje dece ili zlostavljanje dece ▲ ☐ Roditelji bili pod korektivnim nadzorom zbog zanemarivanja i zlostavljanja dece □ ☐ Protiv roditelja su pokretani ili vođeni postupci pred sudom zbog zanemarivanja dece ili zlostavljanja dece ▲ ☐ Članovima porodice su izricane mere zaštite od nasilja u porodici □ ☐ Roditelj ne dozvoljava kontakt sa detetom ili ne može ili neće da kaže gde se dete nalazi ▲ ☐ Roditelji ostavljaju dete na brigu nekompetentnim osobama (obolele osobe, uključujući bolesti zavisnosti, učinioci krivičnih dela) ▲
11. Porodica iz koje su deca ranije izdvajana □▲	☐ Dete ili druga deca iz porodice su izdvajana usled zanemarivanja, zlostavljanja ili zlostavljanja dece ▲ ☐ Dete na alternativnom staranju (u hraniteljskoj porodici, domu za decu, prihvatilištu ili vaspitnoj ustanovi) □

Preliminarni nalaz na osnovu liste indikatora

1) Zloupotreba dečjeg rada	
a. dete angažovano u najgorim oblicima dečjeg rada (0-18g) (ropstvo ili sluganstvo, pornografija i prostitucija, kriminalne aktivnosti, posebno proizvodnja i promet narkotika i opasan dečji rad);	☐
b. dete mlađe od 15 godina radno angažovano u aktivnostima koje su moralno, socijalno ili fizički štetne po razvoj i/ili ometaju pohađanje osnovne škole;	☐
2) Dete starije od 15 godina radno angažovano bez adekvatnog pravnog osnova (nije uključeno u dostojanstven rad);	☐
3) Trgovina decom (od strane roditelja ili drugog lica - za radnu, seksualnu, eksploataciju, prosjačenje, vršenje kriminalnih aktivnosti, usvojenja, sklapanja braka, prodaje organa ili učešća u oružanim sukobima);	☐
4) Zanemarivanje deteta (od strane roditelja ili drugog lica - fizičko, zdravstveno, edukativno, emocionalno);	☐
5) Zlostavljanje deteta (od strane roditelja ili drugog lica - fizičko, emocionalno, seksualno);	☐
6) Detetu je usled drugih okolnosti ugroženo zdravlje, bezbednost ili razvoj i bez podrške sistema socijalne zaštite ne može da dostigne optimalni nivo razvoja.;	☐
7) Detetu nije ugroženo zdravlje, bezbednost ili razvoj ili su rizici niski.	☐

Druga zapažanja i napomene

Datum _____

Ime, prezime i potpis stručnog radnika _____

Instrument za psihosocijalnu procenu dece na radu - IPAC

Oblasti	Pitanje	Skala			
		1	2	3	4
Samopošto- vanje	1. Da li si ponosan na svoj posao?				
	2. Da li misliš da imaš potrebne veštine za dobro obavljanje posla?				
	3. Da li misliš da drugi cene posao koji obavljaš?				
	4. Da li neki ljudi gledaju sa visine na posao koji radiš ili na tebe zato što to radiš?				
	5. Da li osećaš da se tvoja porodica oslanja na tebe i da joj treba tvoja pomoć?				
Stres	6. Da li osećaš pritisak da radiš brže i jače?				
	7. Da li ti je dosadno jer nema dovoljno posla?				
	8. Da li tvoja porodica, poslodavac ili drugi neko, traže previše od tebe?				
	9. Da li ti je dosadno na poslu jer radiš istu stvar više sati zaredom?				
Agensnost	10. Da li osećaš umor zbog prevelikog broja radnih sati ili preopterećenja poslom?				
	11. Da li osećaš da te tvoj posao sprečava da radiš stvari koje bi želeo?				
Odnosi	12. Da li osećaš da, ako to želiš, možeš da biraš šta hoćeš a šta nećeš da radiš?				
	13. Da li ti u nečemu smeta okolina u kojoj radiš?				
	14. Da li ti je ugodno sa ljudima sa kojim radiš?				
Nadzor Obuka	15. Da li misliš da te ljudi na poslu nadgledaju dok radiš, paze da se ne povrediš?				
	16. Da li te ljudi na poslu podučavaju šta i kako da radiš?				
Razonoda	17. Da li svakog dana imaš slobodno vreme da radiš ono što želiš?				
Emocije	18. Da li imaš mnogo energije?				
	19. Da li si uobičajeno samouveren/a?				
	20. Da li imaš teškoće da zaspiš?				
	21. Da li imaš probleme sa koncentracijom?				
	22. Da li osećaš uznemirenost i da ne možeš da budeš miran/na duže vreme?				
Emocije	23. Da li se osećaš tužno i plačljivo?				
	24. Da li lako upadaš u tuče i svađe?				
	25. Da li se osećaš usamljeno?				
	26. Da li umeš da se jako naljutiš i često izgubiš živce?				
Telesno	27. Da li imaš slab apetit i želju za jelom?				
	28. Da li primećuješ da zaboravljaš stvari?				
	29. Da li osećaš tenziju u svom telu?				
Anksioznost Hronični strah	30. Da li se osećaš ošamućeno?				
	31. Da li se osećaš uplašeno ili nervozno?				
	32. Da li brineš i puno razmišljaš?				
Beznade- žnost Bespomoć- nost	33. Da li razmišljaš o lošim stvarima koje su ti se u prošlosti dogodile?				
	34. Da li misliš da će tvoj život biti bolji u budućnosti?				
	35. Da li misliš da je tvoj život gori od života druge dece?				
Socijalni faktori	36. Da li misliš da tvoj život nije vredan življenja?				
	37. Da li osećaš da te tvoja porodica podržava i voli?				
	38. Da li postoji neki problem ili nesloga u tvojoj porodici?				
	39. Da li se osećaš da vas druge porodice oko vas prihvataju?				
	40. Da li imaš jednog ili više dobrih prijatelja koji te podržavaju?				
	41. Da li te ljudi odbacuju, zadirkuju ili nazivaju pogrdnim imenima?				
Zlostavljanje Maltretira- nje	42. Da li se igraš ili treniraš sa drugovima?				
	43. Da li se osećaš drugačije od druge dece tvojih godina?				
	44. Da li se desi da te izgrde, kritikuju i ponašaju se da se osetiš kao mali ili glup?				
	45. Da li te tuku kod kuće ili na poslu?				
	46. Da li je iko na poslu pokušao da te dodiruje na loš način?				
	47. Da li si ikada bio strogo kažnjen za greške učinjene na poslu?				
	48. Da li se u svakodnevnom životu osećaš bezbedno?				

Beleške uz tekst

- ¹ Republički zavod za statistiku i UNICEF (2019). *Istraživanje višestrukih pokazatelja položaja žena i dece u Srbiji i Istraživanje višestrukih pokazatelja položaja žena i dece u romskim naseljima u Srbiji, 2019, Izveštaj o nalazima istraživanja*. Beograd: Republički zavod za statistiku i UNICEF, <https://www.unicef.org/serbia/media/16056/file/MICS%206%20Istra%C5%BEivanje%20vi%C5%A1estrukih%20pokazatelja%20za%202019.%20godinu.pdf>
- ² Instrukcija o postupanju centara za socijalni rad u zaštiti dece od zloupotrebe dečjeg rada, br. 021-02-00159/2017-01.
- ³ SNA ili System of National Accounts je međunarodno usaglašen standard preporuka za praćenje ekonomskih aktivnosti. Proizvodnja je fizički proces koji se izvodi u okviru odgovornosti, kontrole i upravljanja institucionalnom jedinicom, gde se rad i sredstva se koriste za pretvaranje uložениh dobara i usluga u druga proizvedena dobra i usluge. SNA obuhvata svu proizvodnju koja je stvarno namenjena tržištu, bilo prodajom ili razmenom. Obuhvata i svu robu ili usluge koje se besplatno pružaju pojedinačnim domaćinstvima ili kolektivno zajednici od strane vladinih jedinica ili neprofitnih institucija koje opslužuju domaćinstva (EC / MMF / OECD / UN / VB 2009). SNA isključuje neplaćeni rad u (sopstvenom) domaćinstvu.
- ⁴ ILO (2002). Every child counts. New global estimates on child labour. Geneva: ILO/IPEC.
- ⁵ To se odnosi na tržišnu i netržišnu proizvodnju, a obuhvata i sredstva za sopstvenu potrošnju. Smatra se da su deca angažovana na radu u tuđim domaćinstvima na poslovima u domaćinstvu ekonomski aktivna, dok se poslovi dece koja domaće poslove obavljaju u sopstvenom domaćinstvu (npr. nega članova domaćinstva, čišćenje i manje popravke u domaćinstvu, kuvanje i služenje obroka, pranje i peglanje odeće) ne smatraju ekonomskom aktivnošću. Vidi: ILO (2017). *Global estimates of child labour*. Geneva: ILO.
- ⁶ Konvencija MOR-a 138 o Minimalnim godinama starosti za zasnivanje radnog odnosa (1973), ratifikovana 1982. godine, na snazi.
- ⁷ International Labour Office (2006). Decent working time: New trends, new issues. Geneva: ILO. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/-/dgreports/-/dcomm/-/publ/documents/publication/wcms_071859.pdf
- ⁸ Konvencija MOR-a 182 o najgorim oblicima dečjeg rada (1999), ratifikovana 2003. godine, na snazi (Zakon o potvrđivanju Konvencije MOR broj 182 o najgorim oblicima dečjeg rada i Preporuke MOR broj 190 o zabrani i hitnoj akciji za ukidanje najgorih oblika dečjeg rada (Objavljen u „Sl. listu SRJ-Međunarodni ugovori”, br. 2 od 31. januara 2003); Konvencija MOR-a 138 o Minimalnim godinama starosti za zasnivanje radnog odnosa (1973), ratifikovana 2000. godine, na snazi (Zakon o ratifikaciji konvencije međunarodne organizacije rada br. 138 o minimalnim godinama starosti za zasnivanje radnog odnosa („Sl. list SFRJ - Međunarodni ugovori”, br. 14/82); Konvencija MOR-a 29 o prinudnom radu (1930), ratifikovana 2000. godine, na snazi (Konvencija Međunarodne organizacije rada br. 29. o prinudnom ili obaveznom radu *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, br. 297/1932).
- ⁹ Uredba o utvrđivanju opasnog rada za decu Službeni glasnik RS. 53/2017 <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/uredba/2017/53/2/reg>. Svrha Uredbe je da se obezbedi zaštita dece od opasnog rada u skladu sa propisima kojima se uređuju prava deteta, kao i propisima iz oblasti rada, bezbednosti i zdravlja na radu, zdravstvene zaštite i obrazovanja. Opasan rad za decu, pored štetnosti, procesa i radova utvrđenih Pravilnikom o preventivnim merama za bezbedan i zdrav rad mladih, obuhvata i štetnosti, okolnosti i delatnosti utvrđene u prilogu koji je odštampan uz ovu uredbu i čini njen sastavni deo i koji sadrži: 1) Spisak štetnosti za decu (fizičke i hemijske); 2) Spisak opasnih okolnosti za decu; 3) Spisak opasnih delatnosti za decu; 4) Spisak opasnih delatnosti za decu mlađu od 15 godina života; 5) Spisak opasnih delatnosti za decu u procesu stručnog obrazovanja
- ¹⁰ ILO (2011). Iskorenjivanje najgorih oblika dečjeg rada: Praktičan vodič za Konvenciju MOR 182. Priručnik za parlamentarce br. 3, 2002.
- ¹¹ Ciljevi održivog razvoja se bave i iskorenjavanjem najgorih oblika dečjeg rada, te tako Indikator 8.7 upućuje na „Preduzimanje hitnih i efikasnih mera za iskorenjivanje prisilnog rada; okončati savremeno ropstvo i trgovinu ljudima i obezbediti zabranu i otklanjanje najgorih oblika dečjeg rada, uključujući regrutovanje i korišćenje dece vojnika, a do 2025. okončati dečji rad u svim njegovim oblicima”. <http://sdg.indikatori.rs/sr-Latn/>
- ¹² Uredba o utvrđivanju opasnog rada za decu. Sl. glasnik RS, br. 53/2017 <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/uredba/2017/53/2/reg>
- ¹³ Krivični zakonik, čl. 388. *Službeni glasnik* RS, br. 85/05, 88/05 - ispravka, 107/05 - ispravka, 72/09, 111/09, 121/12, 104/13, 108/14, 94/16, 35/19.
- ¹⁴ Protokol za prevenciju, suzbijanje i kažnjavanje trgovine ljudskim bićima, naročito ženama i decom, koji dopunjava konvenciju Ujedinjenih nacija protiv transnacionalnog organizovanog kriminala. Međunarodni ugovori, br. 6/2001.
- ¹⁵ Zakon o ratifikaciji Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima deteta. Službeni list SFRJ - *Međunarodni ugovori*, br. 15/90 i *Službeni list SRJ - Međunarodni ugovori*, br. 4/96 i 2/97
- ¹⁶ Porodični zakon (2005) Sl. glasnik RS, br. 18/2005, 72/2011 - dr. zakon i 6/2015.
- ¹⁷ To obuhvata i Instrukciju o postupanju centara za socijalni rad u zaštiti dece od zloupotrebe dečjeg rada, br. 021-02-00159/2017-01.
- ¹⁸ 11a Instrukcija o postupanju inspektora rada prilikom vršenja inspeksijskog nadzora radi zaštite dece od zloupotrebe dečjeg rada, Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja, br. 021-02-00158/2017-01.
11b Standardne operativne procedure za postupanje sa žrtvama trgovine ljudima, Kancelarija za koordinaciju aktivnosti u borbi protiv trgovine ljudima u Direkciji policije Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srbije

- je, Decembar, 2018, <http://www.mup.gov.rs/wps/wcm/connect/5993547d-97bd-4a0f-9669-43e5962097fd/01.SOP+final+250119.LAT.pdf?MOD=AJPERES&CVID=mBR-obW>
- 19 Standardne operative procedure za postupanje sa žrtvama trgovine ljudima. Kancelarija za koordinaciju aktivnosti u borbi protiv trgovine ljudima u Direkciji policije Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srbije, 12. decembar 2018. <http://www.mup.gov.rs/wps/wcm/connect/5993547d-97bd-4a0f-9669-43e5962097fd/01.SOP+final+250119.LAT.pdf?MOD=AJPERES&CVID=mBR-obW>
 - 20 Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva i Vlada Republike Srbije (2017) Siromaštvo u Republici Srbiji 2006–2016. godine. Revidirani i novi podaci http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2017/09/Siromastvo_u_Republici_Srbiji_2006-2016_godine_revidirani_i_novi_podaci.pdf
 - 21 Jovanović, V., Čekić Marković, J., Veselinović, Ž. Vušurović, A., & Jokić, T. (2016). *Kako do škole društvene brige – studija o efektima mera prevencije i intervencije za sprečavanje osipanja učenika iz obrazovnog sistema Republike Srbije*. Beograd: Centar za obrazovne politike. http://www.cep.edu.rs/public/Kako_do_skole_drustvene_brige3.pdf
 - 22 Dobri primeri prakse i izgradnja modela koji podrazumeva saradnju između škola u kojima ima velikog osipanja učenika i lokalnih CSR, gde se prvenstveno angažuju socijalni radnici iz službe za materijalna davanja, zabeleženih u nizu projekata koje je Centar za obrazovne politike razvio sa Unicefom, npr. „Uspostavljanje osnova integrativnog pristupa za sprečavanje osipanja učenika iz obrazovnog sistema Republike Srbije“ (2017 -2018) i „Sprečavanje osipanja učenika iz obrazovnog sistema Republike Srbije.“ (2015-2017). Vidi: <http://www.cep.edu.rs/dugorocniprojekti>.
 - 23 EUROPOL, Commercial Sexual Exploitation of Children Online, European Financial Coalition, Oct. 2013, p.15. <http://www.europeanfinancialcoalition.eu/private10/images/document/5.pdf> and Internet Watch Foundation, Briefing Paper – Preliminary Analysis of New Commercial CSAM Website Accepting Payment by Bitcoin, January 2014. <https://www.iwf.org.uk/assets/media/Briefing%20Paper%20-%20Preliminary%20Analysis%20into%20Commercial%20CSAM%20Distributor%20Accepting%20Bitcoin%20Payment%20Sanitised%20Not%20Restricted.pdf>
 - 24 U.S. Department of Justice (2007). Commercial sexual exploitation of children: what do we know and what do we do about it?. U.S. Dept. of Justice, Office of Justice Programs
 - 25 First World Congress Against Commercial Sexual Exploitation of Children (1996) *Declaration and Agenda for Action*. http://www.csecworldcongress.org/PDF/en/Stockholm/Outcome_documents/Stockholm%20Declaration%201996_EN.pdf
 - 26 Chase, E., Statham, J. (2004). The commercial sexual exploitation of children and young people: An overview of key literature and data. Thomas Coram Research Unit Institute of Education, University of London, London.
 - 27 Uredba o utvrđivanju opasnog rada za decu. Sl. glasnik RS, br. 53/2017 <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/uredba/2017/53/2/reg>
 - 28 Woodhead, M. (2004). Psychosocial impacts of child work: a framework for research, monitoring and intervention. *The International Journal of Children's Rights*, 12(4) pp. 321–377.
 - 29 Vidi Vodič za primenu Indikatori zloupotrebe dečjeg rada za sistem socijalne zaštite.
 - 30 Hofman, M. R., Gunn, S. (2014) *Instrument for the Psychosocial Assessment of Child Workers (IPAC): Background and references*. International Labour Organization, International Programme on the Elimination of Child Labour (IPEC) □ Geneva: ILO.
 - 31 Uputstvo za CSR i druge pružaoce usluga za preliminarnu identifikaciju žrtava trgovine ljudima sa indikatorima, br. 551-00-00441 / 2017-09.
 - 32 Indikatori za preliminarnu identifikaciju žrtava trgovine ljudima za socijalnu zaštitu - deca. http://www.mup.rs/wps/wcm/connect/38a440cc-c42a-4b21-b313-a323a8999d1b/05.INDIKATORI_Soc+zaslita_deca.LAT.pdf?MOD=AJPERES&CVID=mBSb0A-
 - 33 Uputstvo centrima za socijalni rad, ustanovama socijalne zaštite za smeštaj korisnika i drugim pružiocima usluga za primenu pokazatelja za preliminarnu identifikaciju žrtava trgovine ljudima i postupanje u slučaju sumnje da je korisnik žrtva trgovine ljudima, broj 551-00-00441/2017-09.
 - 34 Standardne operative procedure za postupanje sa žrtvama trgovine ljudima. Kancelarija za koordinaciju aktivnosti u borbi protiv trgovine ljudima u Direkciji policije Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srbije, 12. decembar 2018. <http://www.mup.gov.rs/wps/wcm/connect/5993547d-97bd-4a0f-9669-43e5962097fd/01.SOP+final+250119.LAT.pdf?MOD=AJPERES&CVID=mBR-obW>
 - 35 Učesnici radionica o dečjem radu iz socijalne zaštite, koje je tokom 2019. i 2020. organizovala Međunarodna organizacija rada, navodili su da instrument IPAC može da bude veoma korisno sredstvo u radu socijalnih službi, jer je: a) jednostavan za upotrebu; b) može da strukturise vođenje intervjua sa decom i adolescentima koja su eventualno ugrožena zloupotrebom dečjeg rada, i c) omogućava da deca sa dobrim veštinama čitanja i pisanja sama popune upitnik kao pripremu za dalji, produbljeni razgovor sa socijalnim radnikom; d) omogućava deci sa slabije razvijenim veštinama čitanja i pisanja da uz podršku lako popune upitnik, jer sadrži piktogram čaša sa vodom koje pokazuju različite nivoe ispunjenosti. To može pomoći ovoj deci da izraze zastupljenost neke tvrdnje: puna čaša je znak za „uvek“, dve trećine popunjena čaša za „često“, čaša koja je puna jedne trećinu odražava odgovor „ponekad“, a prazna označava odgovor „nikad“.
 - 36 Za detaljnije informacije o IPAC videti: Gunn S, Jordans M, Awan S, and Hofman M (2012). *Development of an Instrument for the Psychosocial Assessment of Child Workers*. Geneva: ILO. Hofman, MR (2015). *Instrument for the Psychosocial Assessment of Child Workers: Theory and References*. Geneva: ILO.
 - 37 Woodhead, M. (2004). Psychosocial impacts of child work: a framework for research, monitoring and intervention. *The International Journal of Children's Rights*, 12(4) pp. 321–377.
 - 38 Žegarac, N. (2016). *Od problema do prilika u vođenju slučaja: Priručnik za praktičare*. Beograd: Fakultet političkih nauka, Centar za istraživanja u socijalnoj politici i socijalnom radu. http://www.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2016/08/prirucnik_vodjenje_slucaja.pdf
 - 39 Pravilnik o organizaciji, normativima i standardima rada centra za socijalni rad. Službeni glasnik RS, br. 59/2008,

- 39/2022- dr pravilnik 1/2012- dr pravilnik, 51/2019 i 12/2020.
- 40 Posebni protokol za zaštitu dece i učenika od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja u obrazovno-vaspitnim ustanovama (2008). Beograd: Republika Srbija, Ministarstvo prosvete i UNICEF. http://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2015/08/Posebni_protokol_-_obrazovanje1.pdf
- 41 Pravilnik o protokolu postupanja u ustanovi u odgovoru na nasilje, zlostavljanje i zanemarivanje. *Sl. glasnik RS*, br. 46/2019 i 104/2020, https://www.paragraf.rs/propisi/pravilnik_o_protokolu_postupanja_u_ustanovi.html
- 42 van de Glind, Hans (2010). „Migration and child labour: exploring child migrant vulnerabilities and those of children left behind,” ILO Working Papers 994601843402676, International Labour Organization. <https://ideas.repec.org/p/ilo/ilowps/994601843402676.html>
- 43 Zakon o potvrđivanju Konvencije MOR broj 182 o najgorim oblicima dečjeg rada i Preporuke MOR broj 190 o zabrani i hitnoj akciji za ukidanje najgorih oblika dečjeg rada. *Službeni list SRJ* - Međunarodni ugovori br. 2/03.
- 44 Shodno Opštem komentaru Komiteta za prava deteta br 21 (2017) o deci u uličnoj situaciji, deca koja rade na ulici su u ovoj široj grupi dece Vidi: <http://www.savetzaprava-deteta.gov.rs/latinica/dokumenta.php>
- 45 Žegarac, N. (2007). *Deca govore – rizik od trgovine ljudima i rezilijentnost dece u jugoistočnoj Evropi*. Beograd: Save the children UK i Centar za prava deteta.
- 46 Woodhead, M. (2004). Psychosocial impacts of child work: a framework for research, monitoring and interventions. *The International Journal of Children's Rights* 12(4)
- 47 International Labour Organization (2007). *Psycho-social rehabilitation of children withdrawn from trafficking and other worst forms of child labour*. Bucuresti: Speed Promotion
- 48 Libório, R. M. C. & Ungar, M. (2010). Children's Labour as a Risky Pathways to Resilience: Children's Growth in Contexts of Poor Resources. *Psicologia: Reflexão e Crítica*, 23(2), 232-242.
- 49 Ungar, M. (2005). Pathways to resilience among children in child welfare, corrections, mental health and educational settings: Navigation and negotiation. *Child and Youth Care Forum* 34(6), 423-444.
- 50 Isto.
- 51 International Labour Organization (2007). *Psycho-social rehabilitation of children withdrawn from trafficking and other worst forms of child labour*. Bucuresti: Speed Promotion, str 23- 36.
- 52 UNICEF global databases, 2019, based on DHS, MICS and other national surveys, 2010-2018.
- 53 Acevedo, K.; Quejada, R.; and Yanez, M. (2011). Child labour determinants and consequences. An analysis of the literature. *Journal School of Economic Sciences of the Military University Nueva Granada*, XIX (1), pp.113-124
- 54 Međunarodna organizacija rada Sektor za Fundamentalne principe i prava na radu (FUNDAMENTALS) (2018). Brza procena zloupotrebe dečjeg rada u poljoprivredi u Srbiji. Ženeva: MOR. [o.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---ipcc/documents/publication/wcms_667734.pdf](http://www.o.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---ipcc/documents/publication/wcms_667734.pdf)
- 55 Sluganstvo (eng. *sevitute*) je stanje u kome je osoba dobrovoljno ili nedobrovoljno angažovana kod druge osobe kao sluga. Vidi npr. [thefreedictionary.com/servitude](https://legal-dictionary.thefreedictionary.com/servitude) i (European Parliament 2018). *Contemporary forms of slavery*. Policy Department for External Relations Directorate-General for External Policies, [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2018/603470/EXPO_STU\(2018\)603470_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2018/603470/EXPO_STU(2018)603470_EN.pdf)
- 56 Allain, J. (2013). *Servitude or Practices Similar to Slavery* - In: Jean, Allain, *Slavery in International Law: Of Human Exploitation and Trafficking*, Martinus Nijhoff, 143-202.
- 57 U Republici Srbiji su poznate prakse sluganstva na većim individualnim poljoprivrednim gazdinstvima u Vojvodini.
- 58 Uputstvo centrima za socijalni rad, ustanovama socijalne zaštite za smeštaj korisnika i drugim pružaocima usluga za primenu pokazatelja za preliminarnu identifikaciju žrtava trgovine ljudima i postupanje u slučaju sumnje da je korisnik žrtva trgovine ljudima br. 551-00-00441/2017-09 od 26.07.2017.
- 59 Žegarac, N. (2016). *Od problema do prilika u vođenju slučaja: Priručnik za praktičare*. Beograd: Fakultet političkih nauka, Centar za istraživanja u socijalnoj politici i socijalnom radu. http://www.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2016/08/prirucnik_vodjenje_slucaja.pdf
- 60 Pravilnik o organizaciji, normativima i standardima rada centra za socijalni rad. Službeni glasnik RS, br. 59/2008, 39/2022- dr pravilnik 1/2012- dr pravilnik, 51/2019 i 12/2020.
- 61 Isto.
- 62 Opšti protokol za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja (2005) Vlada Republike Srbije. https://www.paragraf.rs/propisi/opsti_protokol_z_a_zastitu_dece_od_zlostavljanja_i_zanemarivanja.html#
- 63 Uredba o utvrđivanju opasnog rada za decu, Službeni glasnik RS. 53/2017 <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/ured-ba/2017/53/2/reg>
- 64 ILO (2018) *Rapid Assessment on Child Labour in Agriculture in the Republic of Serbia* / International Labour Office, Fundamental Principles and Rights at Work Branch (FUNDAMENTALS), Geneva: ILO.
- 65 Republički Zavod za statistiku i UNICEF, *Multiple Indicator Cluster Survey, 2014, and Roma Settlements Multiple Indicator Cluster Survey, 2015*
- 66 Save the Children (2016) Regional Research on prevalence of street children phenomenon in Albania, Bosnia and Herzegovina, Montenegro and Serbia. Save the Children and Regional Network for Street Involved Children and at Risk Children, https://resourcecentre.savethechildren.net/node/10259/pdf/regional-research-on-prevalence-of-street-children-phenomenon_0.pdf
- 67 The strategy of social inclusion of Roma for the period from 2016 to 2020, Official Gazette of the Republic of Serbia No. 90-1370/2016-1 <http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/en/national-strategy-of-social-inclusion-of-roma-for-the-period-from-2016-to-2025/>
- 68 Boidin, C. (1995) *Labour inspection and the adoption of a policy in child work. The working child: psycho sociological approach*, Labour Administration Branch Document No 42 (Geneva: ILO).
- 69 Boidin, C. (1995) *Labour inspection and the adoption of a policy in child work. The working child: psycho sociological approach*, Labour Administration Branch Document No 42 (Geneva: ILO).

- 70 Save the Children (2016) Regional Research on prevalence of street children phenomenon in Albania, Bosnia and Herzegovina, Montenegro and Serbia. Save the Children and Regional Network for Street Involved Children and at Risk Children, https://resourcecentre.savethechildren.net/node/10259/pdf/regional-research-on-prevalence-of-street-children-phenomenon_0.pdf
- 71 Jovanović, V., Čekić Marković, J., Veselinović, Ž., Vušurović, A., Jokić, T. (2016). Kako do škole društvene brige – pregled nalaza: Studija o efektima mera prevencije i intervencije za sprečavanje osipanja učenika iz obrazovnog sistema Republike Srbije. Beograd: Centar za obrazovne politike i UNICEF.
- 72 Hofman, M. R., Gunn, S. (2014) *Instrument for the Psychosocial Assessment of Child Workers (IPAC): Background and references*. International Labour Organization, International Programme on the Elimination of Child Labour (IPEC) - Geneva: ILO.
- 73 Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva i Vlada Republike Srbije (2017) Siromaštvo u Republici Srbiji 2006–2016. godine Revidirani i novi podaci (2017) http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2017/09/Siromastvo_u_Republici_Srbiji_2006-2016._godine_revidirani_i_novi_podaci.pdf
- 74 Kabeer, N. (2013). The rise of the female breadwinner: Reconfigurations of marriage, motherhood and masculinity in the global economy. In: Ray; Shirin M.; and Waylen, G., (eds.) *New Frontiers in Feminist Political Economy*. Routledge IAFPE Advances in Feminist Economics. Routledge, New York, USA, pp.62-84.
- 75 Understanding Children's Work Project (UCW). (2011). Understanding the Brazilian success in reducing child labour: Empirical evidence and policy lessons. Drawing policy lessons from the Brazilian experience. Rome, Italy.
- 76 Acevedo, K., Quejada, R.; and Yanez, M. (2011). Child labour determinants and consequences. An analysis of the literature. *Journal School of Economic Sciences of the Military University Nueva Granada*, XIX (1), pp.113-124.
- 77 *Rapid Assessment on Child Labour in Agriculture in the Republic of Serbia* / International Labour Office, Fundamental Principles and Rights at Work Branch (FUNDAMENTALS), Geneva: ILO, 2018.
- 78 Amar, J., Sierra, E., Palacio, J.; Madariaga, C. and Pezzano, G. (2012). Child Labour: Risk factors and protection in families of the Colombian Caribbean. University of the North. Colombia
- 79 Statistical Office of the Republic of Serbia and UNICEF, *Multiple Indicator Cluster Survey, 2014, and Roma Settlements Multiple Indicator Cluster Survey*, 2015.
- 80 ILO (2009) Operational indicators of trafficking in human beings Results from a Delphi survey implemented by the ILO and the European Commission. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---declaration/documents/publication/wcms_105023.pdf
- 81 United Nations Office on Drugs and Crime (2010) Human trafficking indicator. https://ec.europa.eu/anti-trafficking/sites/antitrafficking/files/unodc_indicators_en_1.pdf
- 82 U.S. Department of Health and Human Services, Administration for Children, Youth and Families. (2014). *Guidance to states and services on addressing human trafficking of children and youth in the United States*. Washington, DC: Author. Available at http://www.acf.hhs.gov/sites/default/files/cb/acyf_human_trafficking_guidance.pdf
- 83 Uputstvo centrima za socijalni rad, ustanovama socijalne zaštite za smeštaj korisnika i drugim pružaocima usluga za primenu pokazatelja za preliminarnu identifikaciju žrtava trgovine ljudima i postupanje u slučaju sumnje da je korisnik žrtva trgovine ljudima. Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja Republike Srbije, br. 551-00-0044/2017-09.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд